

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА АКАДЕМІЯ ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО»

Факультет богословських і гуманітарних наук

Кафедра богослов'я

УДК [94:911.3](477.82/.86)''10/13''

СЕНІВ Дмитро Андрійович

**САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО КНЯЖОЇ УКРАЇНИ Х–ХІІІ СТОЛІТЬ
ТА ЙОГО ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА**

Магістерська робота на здобуття
освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»
За спеціальністю 041 «Богослов'я»

Науковий керівник:
кандидат наук з богослов'я,
доцент кафедри богослов'я,
Козінчук Віталій Романович

м. Івано-Франківськ
2024

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1. Містобудування та сакральні ансамблі Княжої України.....	15
1.1. Архітектурні особливості давніх поселень України.....	16
1.2. Еклезіальна дерев'яна архітектура.....	50
1.3. Особливості давніх дерев'яних житлових споруд.....	62
РОЗДІЛ 2. Сакральна мурована архітектура: спадок духовності та майстерності.....	77
2.1. Сакральна Архітектурна Творчість.....	78
2.2. Культові споруди кінця X – першої половини XI століття.....	81
2.3. Сакральне мистецтво другої половини XI до початку XII століття.....	97
РОЗДІЛ 3. Еклезіальні скульптурні витвори мистецтва та архітектурний декор ранньохристиянських храмів Руси-України.....	105
3.1. Сакральна скульптура і її варіації в мистецтві Київської Русі.....	106
3.2. Монументальне малярство Київського християнства.....	113
3.3. Давній українській іконопис у мистецькій програмі сакральної архітектури і декору.....	125
ВИСНОВКИ.....	137
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	140
ДОДАТКИ.....	155

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- AAC – Acta archaeologica Carpathica (Krakow)
- AB – Art Bulletin (New York)
- AH – Archaeologiai hungarica Series nova (Budapest)
- AA – Acta Archaeologica (Copenhagen)
- CA – Cahiers Archeologiques (Paris)
- DOP – Dumbarton Oaks Papers (Washington)
- PA – Pamatky archeologicke
- PAN – Polska Akademia Nauk (Krakow)
- PBA – Proceedings of the British Academy (London)
- SA – Slavia Antiqua (Poznań)
- SHM – Statens Historiska Museet (Stockholm)
- SK – Seminarium Kondakovianum (Praha)
- SIA – Slovenska arhaelgia (Bratislava)
- SP – Starohrvatska prosvjeta (Split)
- АДСВ – Античная древность и средние века (Екатеринбург, Свердловск)
- АЗПКМ – Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею
- АК МДУ – Археологічний кабінет Московського державного університету
- АЛЮР – Археологическая летопись Южной России (Київ)
- АМ ІА НАНУ – Археологічний музей Інституту археології Національної академії наук України (Київ)
- АМ ІУ НАНУ – Археологічний музей Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (Львів)
- АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР (Київ)
- АРК – Автономна Республіка Крим

АС – Археологический сборник (Донецьк)

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа (Ленинград, Санкт-Петербург)

АУРРИЗ МРРСУ – Архив Управления реставрации и реконструкции исторической застройки Министерства регионального развития и строительства Украины

АЭАЕ – Археология, этнография и антропология Евразии (Новосибирск)

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (Киев)

БАН – Бібліотека Академії наук (Санкт-Петербург)

БМ – Британський музей (Лондон)

БНБ – Белградська народна бібліотека

БССР – Белорусская Советская Социалистическая Республика

ВАК – Вопросы археологии Казахстана (Алматы, Москва)

ВВ – Византийский временник (Москва, Ленинград)

ВДИ – Вестник древней истории (Москва)

ВІКЗ – Вишгородський історико-культурний заповідник

ВІУ – Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація” (Львів)

ВКУ – Вісник Київського університету

ВЛУ – Вісник Львівського університету

ВМУ – Вестник Московского университета

ВНГУ – Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого (Великий Новгород)

ВСІХАМЗ – Владимиро-Суздальський історико-художній архітектурний музей-заповідник (Суздаль)

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ВУНДІП – Вісник “УкрНДІпроектреставрація”

ВХУ – Вісник Харківського університету

ГАИМК – Государственная академия истории материальной культуры
(Ленинград)

ГМИИ – Государственный музей изобразительных искусств им. А.
Пушкина (Москва)

ГТГ (див.: ДТГ) – Государственная Третьяковская галерея (Москва)

ДЕ – Державний ермітаж (Санкт-Петербург)

ДИ СССР – Декоративное искусство СССР (Москва)

ДІАЗ “Стародавній Київ” – Державний історико-архітектурний
заповідник “Стародавній Київ”

ДІКЗ “Старий Луцьк” – Державний історико-культурний заповідник
“Старий Луцьк”

ДІМ – Державний історичний музей (Москва)

ДКЗ – Дрогобицький краєзнавчий збірник

ДММК – Державний музей Московського Кремля (Москва)

ДНАББ – Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека м. В.
Заболотного (Київ)

ДНІМ – Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького

ДНУ – Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

ДОКМ – Донецький обласний краєзнавчий музей

ДРМ – Державний Російський музей (Санкт-Петербург)

ДТГ – Державна Третьяковська галерея (Москва)

ЖМНП – Журнал Министерства Народного просвещения
(Санкт-Петербург)

ЗкКМ – Закарпатський краєзнавчий музей (Ужгород)

ЗКМ – Запорізький краєзнавчий музей

ЗНТШ – Записки Наукового товариства ім. Шевченка (Львів)

ЗОКМ – Запорізький обласний краєзнавчий музей

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей (Одесса)
 ЗОРСА – Записки Отделения русской и славянской археологии
 Императорского русского археологического общества (Москва)
 ИА АН УССР – Институт археологи Академии наук УССР
 ИИАК – Известия Императорской археологической комиссии
 (Санкт-Петербург)
 ИРИ – История русского искусства (Москва)
 ИТОИАЭ – Известия Таврического общества истории, археографии и
 этнографии (Симферополь)
 ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии
 ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
 ІвФКМ – Івано-Франківський краєзнавчий музей
 ИМК РАН – Институт истории материальной культуры Российской академии
 наук (Санкт-Петербург)
 ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І.
 Вернадського (Київ)
 ИРЛИ РАН / ИРЛИ РАН – Институт российской литературы Российской
 академии наук (Пушкинский Дом) / Институт русской литературы
 Российской академии наук (Пушкинский дом) (Санкт-Петербург)
 ІУК – Історія української культури (Київ)
 КРКМ – Кримський республіканський краєзнавчий музей (Сімферополь)
 КСИА – Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
 (Москва)
 КСИАУ– Краткие сообщения Института археологи Академии наук УССР
 (Киев)
 КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной
 культуры (Москва, Ленинград)
 ЛГМ – Львівська галерея мистецтв

ЛІМ – Львівський історичний музей

ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника Національної академії наук України

ЛНУ – Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка

ЛОКМ – Луганський обласний краєзнавчий музей

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики (Симферополь)

МАР – Материалы по археологии России (Санкт-Петербург)

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (Львів)

МЕХП ІН НАНУ – Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства Національної академії наук України (Львів)

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР (Москва, Ленинград)

МІК – Музей історії міста Києва

МІКУ – Музей історичних коштовностей України (Київ)

МІМЗМ – Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря (Київ)

МКАС – Международный конгресс археологов-славистов

МКМ – Мелітопольський краєзнавчий музей

НА ІА НАНУ – Національний архів Інституту археології Національної академії наук України (Київ)

НАІЗ “Чернігів стародавній” – Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”

НАНЗ “Софія Київська” – Науковий архів Національного заповідника “Софія Київська” (Київ)

НАНУ – Національна академія наук України

НБ МДУ – Наукова бібліотека ім. О. Горького Московського державного університету ім. М. Ломоносова (Москва)

НБУВ – Національна бібліотека України імені В. Вернадського (Київ)

НДІТІАМ/Д НДІТІАМ – Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування (Київ)

НДОМЗ – Новгородський державний об’єднаний музей-заповідник (Великий Новгород)

НЗ “Давній Галич” – Національний заповідник “Давній Галич”

НЗ “Софія Київська” – Національний заповідник “Софія Київська”

НЗ “Херсонес Таврійський” – Національний заповідник “Херсонес Таврійський” (Севастополь)

НЗ – Народознавчі зошити (Львів)

НЗУІ – Наукові записки з української історії (Переяслав-Хмельницький)

НИС – Новгородский исторический сборник

НІАМЗ – Новгородський історико-архітектурний музей-заповідник (Великий Новгород)

НІЕЗ “Переяслав” – Національний історико-етнографічний заповідник “Переяслав” (Переяслав-Хмельницький)

НКПІКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

НМВ – Національний музей у Варшаві

НМІКБ – Національний музей історії та культури Білорусі (Мінськ)

НМІУ – Національний музей історії України (Київ)

НМЛ – Національний музей у Львові ім. А. Шептицького

НМУНДМ – Національний музей українського народного декоративного мистецтва (Київ)

ННЗ – Новгород и Новгородская земля: История и археология (Великий Новгород)

НПЛ – Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (Москва, Ленинград)

НТЕ – Народна творчість та етнографія (Київ)

НФ ІА НАНУ – Наукові фонди Інституту археології Національної академії наук України (Київ)

НХМ РБ – Національний художній музей Республіки Білорусь (Мінськ)

НХМУ – Національний художній музей України (Київ)

ОАК – Отчет [Императорской] Археологической комиссии (Санкт-Петербург)

ОІМ – Оружний історичний музей (Варна)

ОМ – Образотворче мистецтво (Київ)

ПАВ – Петербургский археологический вестник (Санкт-Петербург)

ПВЛ – Повість временних/врем’яних літ/Повесть временных лет

ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей

ПЛДР – Памятники литературы Древней Руси

ПІАЗ – Полоцький історико-археологічний заповідник, РБ

ПК НО – Памятники культуры. Новые открытия

ПС – Палестинский сборник

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

ПУ – Пам’ятки України (Київ)

ПХХ – Памятники христианского Херсонеса (Москва)

РА – Российская археология (Москва)

РАН – Російська академія наук

РАО – Русское археологическое общество

РБ – Республіка Білорусь

РБл – Республіка Болгарія

РГМ – Римо-германський музей (Кельн)

РДБ – Російська державна бібліотека (Москва)

РНБ – Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург)

- РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей
- САИ – Свод археологических источников (Москва)
- СГАИМК – Сообщения Государственной академии истории материальной культуры (Москва)
- СГЭ – Сообщения Государственного Эрмитажа (Ленинград, Санкт-Петербург)
- СКМ – Свердловський краєзнавчий музей (м. Свердловськ Луганської обл.)
- СМ – Студії мистецтвознавчі (Київ)
- СРМ – Сообщения Ростовского музея
- СС – Ставрографический сборник (Москва)
- ССл – Советское славяноведение (Москва)
- СХМ – Сообщения Херсонесского музея (Симферополь)
- ТВАХ – Труды Всероссийской академии художеств (Москва, Ленинград)
- ТГИМ – Труды Государственного исторического музея (Москва)
- ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа (Санкт-Петербург)
- ТИЛ АН СССР – Труды Института леса Академии наук СССР (Москва)
- ТНУ – Таврійський національний університет ім. В. Вернадського
- ТОДРЛ – Труды Отделения древнерусской литературы Института русской литературы Академии наук СССР
- Тр. [...] АС – Труды [...] археологического съезда
- Тр. ПУАК – Труды Полтавской ученой архивной комиссии (Полтава)
- УІЖ – Український історичний журнал (Київ)
- ФБЦАД – Фонди Буковинського центру археологічних досліджень
- ФКМ – Феодосійський краєзнавчий музей
- ХАЗУ/HAZU – Хорватська академія наук і мистецтв (Загреб)
- ХДНБ/ХНБ – Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка
- ХИАС – Харьковський историко-археологический сборник

ХОКМ – Хмельницький обласний краєзнавчий музей

Хсб. – Херсонесский сборник (Севастополь)

ЦАК ІА НАНУ – Центр археології Києва Інституту археології
Національної академії наук України

ЦГИА РФ – Центральный государственный исторический архив
российской федерации

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України (Львів)

ВСТУП

У віковичній спадщині України схована багата історія, вишукане мистецтво та глибока духовність, які втілювалися в сакральному мистецтві протягом століть. Сакральне мистецтво Княжої України, яке існувало у період від X до XIII століття, є своєрідним вікном у минуле, де ми можемо розглянути духовні та культурні аспекти цього часу. Воно відображає важливий перехідний період в історії України, коли християнство стало не тільки релігією, але і культурним феноменом, впливаючи на мистецтво, архітектуру та суспільство в цілому.

З моменту прийняття християнства в Київській Русі й адаптації християнської традиції на цих землях сакральне мистецтво стало важливою складовою культурного спадку України. Воно виявляється в архітектурних спорудах, муральних розписах, скульптурних композиціях та іконописних шедеврах, які досягли нас з давніх часів і несуть на собі сліди минулих епох та історичних подій. Вивчення сакрального мистецтва Княжої України є важливим завданням, спрямованим на розкриття його історичної ретроспективи, впливу на культурний розвиток та формування національної ідентичності.

Актуальність проблеми. Сакральне мистецтво завжди займало важливе місце в культурній історії людства. Воно відображає духовність та ідентичність суспільств, а також є важливою складовою історичної спадщини. У контексті України сакральне мистецтво епохи Княжої України (X – XIII століття) має особливе значення, оскільки воно відображає період становлення української національної ідентичності та впливу християнства на цей процес.

Ця магістерська дипломна робота, присвячена проблемі «Сакральне мистецтво Княжої України X–XIII століть та його історична ретроспектива»

виконується в рамках комплексної теми науково-дослідної роботи кафедри богослов'я, науково-дослідного інституту родини й капеланства та науково-дослідного інституту канонічного права: «Християнська віра в Бога – парадигма духовних сил людини в кризових ситуаціях сучасного українського соціуму», термін виконання з 01.10.2022 року по 30.09.2025 року (затвердженої рішенням Вченої ради Академії, протокол № 2 від 15.09.2022 року).

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є сакральне мистецтво, що створювалося на території Княжої України в період від X до XIII століття.

Предмет дослідження. Предметом дослідження є еволюція сакрального мистецтва Княжої України протягом визначеного історичного періоду.

Мета дослідження. Метою магістерської роботи є дослідження та аналіз сакрального мистецтва на території Княжої України з X по XIII століття, встановлення його історичної ретроспективи та впливу на формування культурного спадку.

Завдання дослідження:

1. Вивчення історичного контексту розвитку церковного мистецтва в Україні.
2. Аналіз ефективності експозиційної та виставкової діяльності в популяризації церковного мистецтва.
3. Визначення сучасних тенденцій у використанні сучасних медіа та технологій для популяризації церковного мистецтва.
4. Розробка практичних рекомендацій щодо збереження та популяризації церковного мистецтва в Україні.

Хронологічні рамки дослідження: Робота охоплює історичний період з X по XIII століття.

Географічні межі дослідження: Об'єктом дослідження є територія Княжої України, що охоплює сучасні межі України та сусідні регіони.

Методологічні засади. Дослідження базується на міждисциплінарному підході, використовує аналіз джерел, археологічні та історичні методи дослідження мистецтва.

Матеріали дослідження. Дослідження використовує історичні джерела, археологічні знахідки, музейні колекції, наукові праці, а також результати апробації дослідження.

Наукова новизна дослідження: Магістерська робота спрямована на розкриття історичної ретроспективи сакрального мистецтва Княжої України та аналіз його впливу на культурний спадок регіону.

Практичне значення роботи: Результати дослідження можуть бути корисними для музейних установ, організацій культурної спадщини та всіх, хто цікавиться збереженням та популяризацією церковного мистецтва.

Апробація результатів. Деякі результати дослідження були представлені на наукових конференціях та обговорені з фахівцями у відповідних галузях.

Структура роботи. Магістерська робота складається з трьох розділів. У першому розділі досліджено місце сакрального мистецтва в містобудуванні, в другому – вивчено муральне мистецтво епохи Княжої України, а в третьому – скульптурні та іконописні твори цього періоду. Крім цих розділів магістерська робота містить перелік умовних скорочень, вступ, висновок, список використаних джерел (164 позиції літератури) та додатки. Загальний обсяг магістерського дослідження – 169 сторінок, з яких основного тексту – 122 сторінки.

РОЗДІЛ 1

МІСТОБУДУВАННЯ ТА САКРАЛЬНІ АНСАМБЛІ КНЯЖОЇ УКРАЇНИ

Містобудування та сакральні ансамблі стародавньої України відзначаються багатством та різноманітністю архітектурних стилів, що відображають багатий історичний шлях та культурну спадщину нашого народу. Вони стали не лише символами давньої державності та віри, але й спадковим надбанням, яке об'єднує нас із минулим. Розділ 1 магістерської роботи присвячений дослідженню архітектурних особливостей давніх поселень України, еклезіальної дерев'яної архітектури та житлових споруд, які сприяли створенню унікальних сакральних ансамблів та міських ландшафтів.

1.1 Архітектурні особливості давніх поселень України. Архітектурність стародавніх поселень України відображала не лише функціональність будівель, але й рівень технічних та естетичних досягнень народу. У цьому підрозділі розглядаються основні особливості планування та будівництва давніх поселень, а також їх роль у формуванні міського середовища.

1.2. Еклезіальна дерев'яна архітектура. Дерев'яна архітектура завжди володіла особливим місцем у творчості майстрів України. Еклезіальні споруди, такі як малі дерев'яні церкви та великі муровані храми, відображають виразні релігійні та національні риси українського народу. У цьому підрозділі ми розглянемо архітектурні особливості дерев'яних церков та їхню роль у релігійному житті та культурному спадку України.

1.3. Особливості давніх дерев'яних житлових споруд. На жаль, багато з давніх дерев'яних житлових споруд не дійшло до наших днів, але ті, що збереглися, є важливими джерелами для вивчення нашої архітектурної спадщини. У цьому підрозділі ми розглянемо особливості будови та

функціональне призначення дерев'яних житлових будівель, а також їхній внесок у формування міських та сільських ландшафтів.

Цей розділ магістерської роботи спрямований на розкриття значення та ролі архітектурних елементів стародавніх поселень, церков та житлових будівель у формуванні сакральних ансамблів та культурних пейзажів України. Наше дослідження розпочинається з минулого, але його результати спрямовані на підтримку та збереження цінних архітектурних об'єктів в сучасному світі.

1.1. Архітектурні особливості давніх поселень України

Розвинений характер землеробства південних регіонів Русі дав підстави стверджувати, що міста виникли тут раніше, ніж на півночі. Їх вважали центрами землеробської околиці. Саме цим пояснюється інтенсивний розвиток міст довкола Києва. Ремеслу й торгівлі на початкових етапах формування не надавалося великого значення. На думку вчених, торгівля лише «сприяла процвітанню найбільш залюднених міст»¹, та при цьому абсолютно не бралось до уваги функціонування дніпровського водного шляху.

Така концепція, у якій ігнорувалася роль торгових пунктів (типу Тимирева, Шестовиці, Гньоздова), не спроможна була пояснити, хто і яким чином зміг організувати постачання на Схід такої кількості товару, що дозволило Європі отримати навізамін величезну масу срібла. Картина урбанізації Русі VIII–X ст. була значно складніша. Паралельно з поселеннями традиційного типу дедалі помітнішу роль відігравали поселення, що були осередками інфраструктури торговельних шляхів. У їх створенні й налагодженні відповідних зв'язків активну участь узяли варяги, або ж “аррус” – згідно зі східними джерелами, “русь” давньоруських літописів. Добре обізнані з балтійськими торговими

¹ Тихомиров М. Древнерусские города. Москва, 1956. С. 58–63.

пунктами, вони почали створювати бази для своєї торгівлі по всій Східній Європі.

Утворенню єдиної мережі комунікацій і, як наслідок, об'єднанню величезної території Півночі та Півдня, на якій наприкінці IX ст. виникла держава східних слов'ян, мав передувати етап, коли обидва ареали розвивалися самостійно. Археологічні дослідження дали змогу виявити оригінальні ознаки, притаманні для кожного з них. Так, «відмінності простежуються у характері облаштування поселень. На півночі рідко застосовували дерев'яно-земляні фортифікації – там поширені неукріплені поселення. На півдні поселення були помітно більші, а розселення та ступінь засвоєння ландшафтів значно перевищували північні»². Водночас є підстави стверджувати, що економіка півночі була більше товарною, а це своєю чергою засвідчувало активне залучення до товарообігу населення Північної Русі. Частково це пояснюється тим, що на території Південної Русі поселення, подібні до таких «протоміст» Півночі, як Гньоздово, Лагода, Рюрикове городище, Тимирєво тощо, менше досліджені.

Подібні торгові поселення виникли спочатку в Ладозі, потім – у глибині материка на основних річкових магістралях – «Рюрикове городище, де пізніше з'явився Новгород, Тимирєво та Сарське у верхній течії Волги, Гньоздове на Верхньому Дніпрі біля Смоленська, Чаадаївське городище поблизу Муром, Крутик біля Білоозера, Шестовиця під Черніговом та низка інших. За археологічними даними, торгівля й ремесла розвивалися там паралельно. Завдяки таким поселенням слов'янські племена залучалися до міжнародної торгівлі, встановлювали економічні та культурні зв'язки, у результаті чого змінювався устрій їхнього життя»³.

² Макаров Н. Север и Юг Древней Руси в X – первой половине XIII века: факторы консолидации и обособления / Русь в IX–XIV веках: Взаимодействие Севера и Юга. Сб., посвящ. памяти Б. А. Рыбакова. Москва, 2005. С. 6–7.

³ Седов В. Становление первых городов в Северной Руси и варяги / Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. Санкт-Петербург, 1999. – С. 208, 209.

Питання хронології нових поселень, як і точних маршрутів торговельних шляхів Східної Європи кінця I тис. – тема дискусій, що тривають і донині. Найпереконливішим є висновок дослідників про те, що «політичну основу давньоруської держави структурувала вісь північ-південь, загальна для двох початково автономних її частин з центрами в Приільменні та Наддніпрянщині. Вивчення картографії віднайдених балто-скандинавських речей і скарбів східного срібла засвідчило різні шляхи проникнення скандинавів у райони Верхнього та Середнього Дніпра в середині X ст.»⁴. Так, стратегічний шлях, опорним пунктом якого в ареалі поширення смоленських довгих курганів було Гньоздово, проходив і по верхній течії Дніпра, і по Двині. Шестовецький торговий комплекс виник на важливій ділянці хозарського шляху. Починаючи з кінця IX ст., його функціонування засвідчено знахідками за умовним маршрутом: Десна – Сейм – Сіверський Донець – Дон.

У Шестовиці в поховальних комплексах, що належать до кінця IX – середини X ст., одночасно виявлено скандинавські речі та предмети візантійського й східного походження.

Іншу структуру мали поселення нового типу, наприклад, «Альдейга – давній руський торгово-ремісничий центр, варязькій назві якого відповідає слов'янська назва – Ладога. Він виник не пізніше середини VIII ст. у пониззі Волхова як форпост Києва на початку двох великих торговельних шляхів “із варяг у греки” – Балто-Волзького та Балто-Дніпровського»⁵.

Ладозьку волость з півдня, півночі та заходу охороняли невеликі укріплені містечка. Так, уже в середині XIII ст. на місці земляного городища фіно-угорського поселення виникло «невелике (60–70 м) кам'яно земляне

⁴ Булкин В., Зоценко В. Среднее Поднепровье и неманско-днепровский путь в IX–XI вв. / *Проблемы археологии Южной Руси. Киев, 1990. С. 117–123*; Зоценко В. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX–X вв. / *Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 1987. С. 87–93.*

⁵ Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград, 1985.

укріплення Любша»⁶, що захищало Ладогу від набігів з півночі. Найближчі аналогії Любші – «у слов'янських укріпленнях Подунав'я та Польщі»⁷. Шлях по Волхову на південний схід контролювало укріплення на річці Сясь у с. Городище і Холопійгородок у його верхів'ях.

У IX ст. споруджували дерев'яно-земляні укріплення на Рюриковому городищі, розташованому неподалік озера Ільмень. З ним пов'язують варязькі легенди про те, що «покликаний на правління Рюрик розмістився спочатку в Ладозі, а потім заснував Новгород біля джерел Волхова, але не там, де був новгородський кремль (Дитинець), а на 2 км південніше по течії Волхова. Дослідження культурного шару Новгорода дає підстави припустити, що найдавніше місто було сукупністю трьох поселень – попередників майбутніх “кінців” – Славенського, Людинського, Нерівського»⁸. У першій половині X ст. це було ще не місто, а три поселення родових зверхників, розділені між собою ділянками необроблених земель. Перетворення даної структури на міську, як стверджував В. Янін, відбулося в «середині X ст., коли київська княгиня Ольга в 947 році прийшла на північ та вдалася до рішучого впорядкування адміністрування територій»⁹. Отже, давньоруське місто утворилося не в результаті синойкізму, а як рішучий крок центральної князівської влади, метою якого було впорядкування податкової системи та обсягу прибутків як центральної влади, так і самого міста. Відтоді з'явилися кошти на виконання загальноміських комунальних заходів, зокрема будівництво вуличних дерев'яних мостових. Одночасно центральна адміністративна функція

⁶ Мачинский Д. Ладога – древнейшая столица Руси и ее “ворота в Европу” / *Старая Ладога – древняя столица Руси. Каталог выставки*. Санкт-Петербург, 2003. С. 29.

⁷ Рябинин Е. Новые данные о “больших домах” Старой Ладоги / *Старая Ладога и проблемы археологии Северной Руси*. Санкт-Петербург, 2002. С. 15–29. Див. також огляд виробничих комплексів зі староладозьких розкопів: Бессарабова З. Остатки производственного сооружения древнеладожского времени / *ННЗ. Новгород*, 2001. Вып. 15. С. 214–229.

⁸ Там само.

⁹ Янин В. О начале Новгорода / *У истоков русской государственности*. Санкт-Петербург, 2007. С. 210, 211; ПСРЛ. Москва, 1997. Т. 1. Стб. 60.

перейшла від Ладogi на березі Ільменського озера до міста на Волхові – Новгорода.

Перехід з волховської та західнодвінської системи міжнародних комунікацій у дніпровську в X ст. контролювався поселенням у Гньоздові під Смоленськом, одним з найбільших опорних пунктів на шляху “від варяг у греки”. Планування гньоздовського поселення динамічно змінювалося впродовж його існування. Найбільш ранні сліди зафіксовано на правому березі річки Свинець (західне селище); на лівому березі, у долиній частині поселення та на центральному городищі. З напільної сторони городище було укріплене валом і ровом. Можливо, у виборі місця для поселення вирішальну роль зіграли «унікальні ландшафтні умови – широка незатоплювана долина біля злиття невеликої притоки та Дніпра, що утворювало високий мис, і два невеликих внутрішніх озера, які використовувалися як внутрішня гавань та додаткові джерела води для ремісничого виробництва, пов’язаного з ливарництвом. По обох берегах Дніпра розташовані курганні групи (Центральна, Лісова, Глищенківська, Дніпровська, Ольшанська, Правобережна Ольшанська, Лівобережна)»¹⁰, що містили скандинавські човни та рештки кремації. Їх висота в більшості випадків – 1,0–1,5 м, лише зрідка вони сягають 4–7 м. Очевидно, Гньоздово було великим річковим портом, а таке господарство мало складну структуру. На ранньому етапі як гавань використовували озеро Бездонку, поєднане з річкою Свинкою (Свинцем) невеликою протокою. На березі озера знайдено каналу, частково обкладену великими жердинами, можливо, це були рештки невеликого внутрішнього волока для витягання суден. Також було знайдено частини снастей суден разом з кочетом та систему дерев’яних настилів – “твердів” – для підходу до води. На пізньому етапі (можливо, з другої половини X ст.) функції порту виконувала зона узбережжя,

¹⁰ Гнездовский могильник. Москва, 1999. Ч. 1. С. 129.

де знайдено смолокурну яму та рештки заглиблених споруд, можливо – прибережних складів.

Чітко виділяється зона ремісничого виробництва, де розташовувалися майстерні ювелірів та ковалів, що містилися в східному та західному селищах, а також на городищі. Простежуються також ознаки багатьох перебудов, зміни типів ремісничих споруджень, але загальні принципи планування цієї зони зберігалися. Імовірно, місця, зайняті ремісничими майстернями, були розміщені на території великих і багатих садиб. Вдалося віднайти фрагмент межової канавки, що фіксувала кордони між садибами. На цьому місці неодноразово зводили міцні огорожі. Можливо, ця канавка – ознака поділу землі на ділянки парцели, відомі в Рибі, Ладозі, Києві та інших поселеннях.

З інфраструктурою шляху із “варяг у греки” були пов’язані не лише поселення, розташовані вздовж основних водних шляхів. У смоленському Подвінні, наприклад, уже в X ст. існувала система укріплених городищ, що не були адміністративними центрами і не були пов’язані із сільськогосподарською діяльністю. Такі укріплення, як «Сураж, Вержавськ та інші, розташовані в басейні Західної Двіни, у зоні, де не було родючих земель, контролювали велику та досить пустинну, але важливу в стратегічному сенсі територію, яку пронизували водні артерії. Спорудження таких укріплень могло бути реалізоване лише за ініціативою централізованої державної влади»¹¹.

На території Південної Русі єдиною добре вивченою пам’яткою, що відповідала критеріям ранньоміського поселення, пов’язаного з розвитком міжнародної трансконтинентальної торгівлі, є Шестовицький комплекс. Цей об’єкт археологічних досліджень, розміщений на відстані 18 км від Чернігова в напрямку Києва, становить значний науковий інтерес для дослідників ранніх міст Русі. Наявність у поховальних підкурганних комплексах артефактів

¹¹ Нефедов В. Городища X в. и начало “окняжения” территории Смоленского Подвинья / ННЗ. Новгород, 1998. Вып. 12. С. 250–259.

скандинавського типу стала підставою для віднесення Шестовиці до низки ранньоміських центрів Східної Європи (Гньоздово, Рюрикове городище, Ладога, Тимирєвське, Сарське городище тощо), дослідження яких почали змінювати оцінку ролі скандинавів в історії Давньої Русі.

На Шестовицькому комплексі було виявлено підкурганні поховання, що мали ознаки специфічного поховального обряду. І за інгумації, і за кремації небіжчика або його прах уміщували в “камеру” – спеціально підготовлене підземне спорудження, складене з дерева. Камерні поховання зазвичай пов’язували з варягами – “руссю літописних джерел”, – які, на думку науковців, складала в східнослов’янському суспільстві «особливу групу, етнічно пов’язану зі Скандинавією, але сформовану на території Східної Європи спільноту»¹².

Особливий інтерес становить планування Шестовицького поселення: воно охоплювало долинну терасу, розташовану вздовж правого корінного берега Десни, на якому містилося городище (120 м Ч 150 м), обнесене земляним валом. Зважаючи на хронологію культурного прошарку, першим на терасі IX – X ст. виникло неукріплене поселення з головною вулицею – дорогою, спрямованою до Чернігова і Києва. На кінець X ст. воно вже займало всю площу тераси, але городище виникло лише на рубежі XI–XII ст.

Нижня частина Шестовиці розташована на березі невеликої річки Жердова – правої притоки Десни. Місце було освоєне в X ст. На думку дослідників, населення Подолу займалося найважливішою галуззю тогочасної торгівлі – ремонтом та оснащенням річкових суден. Тут було виявлено ділянки, що мали чіткі кордони у вигляді ровів, прокопаних у материк. Згодом там було встановлено дерев’яні паркани. Такий поділ території на окремі ділянки вказує на те, що вони могли використовуватися для складування великих партій товару, привезених для обміну або торгівлі.

¹² Андрощук Ф. Нормани і слов’яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999. С. 12.

Ще однією особливістю Шестовицького поселення є знайдені там рештки будівель. Виявлені археологами споруди мало схожі на ті, що побутували в цю епоху в Середній Наддніпрянщині. Їх площа складала не більше 16 м². Вони мали овальну, заокруглену або витягнуту форму. Печей не знайдено, натомість виявлено рештки глиняних жаровень. Найкраще вивчена будівля, усередині якої вдалося віднайти археологічний інвентар, за розмірами була всього 1,8 м Ч 1,4 м і мала майже прямокутну форму. Імовірно, такі будівлі використовувались як тимчасові помешкання під майстерні чи сховища товарів. Знахідки й аналогії будівель серед археологічних пам'яток балтського та північних руських регіонів дають підстави припустити, що такий центр, як Шестовиця був важливою транзитною гаванню на річковому шляху.

Зв'язок між Черніговом та Шестовицею засвідчує взаємовідношення ранньоміських торгових поселень і племінних центрів, які пізніше перетворювались у центри політичної влади. Період формування постійних поселень, що складали основу торгової структури Русі, тривав з другої половини VIII – до середини X ст. З другої половини X ст., разом зі зміцненням державних структур, поширенням християнства та формуванням нових економічних районів, заснованих на розвитку внутрішньої економіки, «торгівля опинилася під посиленням контролем місцевої влади. Змінилися також функції міст, що перетворилися на торгові та політичні центри»¹³. У той час, коли в Шестовиці з'явилися перші “дружинні” поховання, на території Чернігова побутували поселення роменської культури. Водночас великі дружинні кургани Чернігова з варязькими похованнями, датовані X ст., свідчать про те, що в нових історичних умовах його розвиток виявився більш перспективним – він став великим адміністративним центром, під захистом та контролем якого перебував один з найважливіших торговельних шляхів. Можливо, це вказує не лише на початок формування нової синкретичної міської культури Київської Русі, але й

¹³ Носов В. Труды двенадцатого викингского конгресса / *Археологические вести*. 1995. № 4. С. 268.

на поєднання в одному центрі багатьох функцій: економічної, адміністративної та сакральної. Факти вказують на те, що ранні південноруські міста, порівняно зі старими племінними центрами – «укріпленими городищами ранньослов'янської епохи, – були не лише центрами землеробського регіону та містами родових святилищ. Їх вигляд сформувався шляхом поєднання місцевих традицій та зовнішніх впливів, тому городища мали чимало спільних із західноєвропейськими містами ознак. Свого роду “середньовічним урбанізмом” позначено уявлення про стольний град київського князя Святослава Ігоровича, який володарював у Києві в першій половині X ст.»¹⁴.

Продемонстроване князем знання торгових експортерів і товарів свідчить про те, що, можливо, не торгівля, а керування нею було однією з найважливіших складових його діяльності. Він шукав засоби, щоб за допомогою військової сили контролювати та спрямовувати торгові потоки у вигідному напрямку.

З розвитком та поглибленням територіальних інтересів держави, особливо з часу прийняття християнства, погляди представників влади на роль міст у державній системі докорінним чином змінилися. Укріплюючи свої династії політично та юридично, князі почали оформлювати також свої територіальні претензії. Вони перенесли увагу з міських утворень на земельні володіння. Тільки тоді – у другій половині X – на початку XI ст. – створені або захоплені ними міські центри набули нової функції: навколо них почала формуватися ієрархія підпорядкованих міст. До недавнього часу вважалося, що в характері їхньої планової структури знайшли відображення такі ознаки феодальної формації, як становий характер суспільства, ієрархічний принцип його організації. Такій концепції повністю відповідало уявлення, що давньоруське місто будували не купці та підприємці, а князі. Виник канонічний образ міста, що складався з двох основних частин – дитинця, який зазвичай розміщував

¹⁴ Тихомиров М. Древнерусские города. С. 47–51.

стародавнє первинне поселення, та торгово-ремісничого посаду (“окольного граду”). У добре укріпленому дитинці було «зосереджено військово-політичну владу (князь і його дружина), а іноді – культові святині племені, що вказували на зв’язок центру з життям племені. У порівнянні з фортецею дитинцем, посади міста вважалися вторинною структурою, що виникла не раніше X ст. як результат розвитку міста й відокремлення ремесла від землеробства. Розвиток посаду був зумовлений висхідним попитом на послуги ремісників, що відображалось й у соціальному складі населення»¹⁵.

Хоча дослідники вважали посади цілком залежними від верховної влади, беззаперечним є факт, що територія, яку вони займали, відрізнялася певними особливостями розпланування. Так, у формуванні структури міста у вигляді “кінців” з вуличною структурою вчені зауважили свідчення «збереження традицій общинно-племінної організації життя населення. Допускалося, що “вуличні” структури існували в містах у деяких з них (наприклад, у Новгороді) – вони стали основою вічевої форми правління»¹⁶. Окрім територіальних общин, що мали міські повинності, самоврядування, “вуличних” старост, які репрезентували населення у взаємовідносинах із владними інституціями, історики виокремлюють ще одну соціальну структуру – ремісничі й торговельні корпорації. Купці, гончарі, ювеліри, теслі та інші ремісники (загалом у великих містах було більше сотні різних спеціальностей), селилися, згуртовуючись за професіями. Різні види діяльності останніх притягували туди людей, внаслідок яких зростало міське населення.

Вважалося, що «план давньоруського міста утворювався стихійно як наслідок його постійного розростання. Чітка й постійна композиційна структура з головним і підпорядкованими йому центрами, з вираженою направленістю основних вулиць, що вели від дитинця до воріт та до зовнішніх доріг, які

¹⁵ Щапов Я. О функциях общины в Древней Руси / Общество и государство феодальной России: Сб. статей, посвящ. 70-летию академика Л. В. Черепнина. Москва, 1975. С. 20.

¹⁶ Бархин М. Город: структура и композиция. Москва, 1986. С. 21.

сполучалися з вільною забудовою всередині кварталів, багатьом здавалася найтипівішою ознакою давньоруського міста»¹⁷. Ця концепція формування планової структури ранніх міст поширювалася на поселення як Південної, так і Північної Русі. По-новому її дослідити дали змогу матеріали археологічних досліджень останніх років, проведені в Києві.

Історію формування Києва було заведено починати з кінця V ст. Точкою відліку були виявлені там поселення, що належали до культури Прага-Корчак. На думку багатьох учених, ця культура, пов'язана зі словенами, об'єднала слов'янські культури Правобережної України. Таким чином, Київ зі своїм комплексом археологічних культур (зарубинецька, черняхівська, київська), сліди яких зафіксовано в центральній частині містоутворення, вважався першим східнослов'янським центром, що відповідав поняттю міста. Одним з основних опорних пунктів цієї концепції була літописна стаття, що оповідала про заснування Києва трьома братами та сестрою, але для розв'язання наукових питань, тим більше — для об'єктивного датування, вона не може бути використана. Історична правдивість особи Кия та подій, пов'язаних з ним, ніколи не мала однозначної інтерпретації в історіографії.

Залишається нез'ясованим питання, з якою групою старожитностей типу Прага-Корчак слід пов'язувати початок міського життя Києва. Тривалий час більшість дослідників надавали перевагу «знахідкам на Старокиївській горі, але згодом місцем найдавнішого поселення та прототипом майбутнього міського Дитинця було визнано Замкову гору»¹⁸.

Висловлювалося припущення, обґрунтоване на основі виявлених під час розкопок слідах руйнування та пожежі в місцях залягання корчацьких старожитностей, про те, що поселення на Старокиївській горі та інші корчацькі поселення, що існували на території Києва, були покинуті в результаті воєнного

¹⁷ Щеглова О. Проблемы формирования славянской культуры VIII–X вв.: Реферат дис. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1987. С. 8.

¹⁸ Козловська В. Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. / *Археологія*. 1947. Т. 1. С. 145, 146.

вторгнення. Як відомо, 560 рік був часом появи аварів на історичному горизонті Східної Європи. Їхня навала вважається однією з причин переходу населення із Середнього Дніпра на захід. Імовірно, це могло бути причиною того, що в Києві збереглося мало «археологічних артефактів, які можна віднести до VII ст. Питання про континуїтет між старожитностями типу Прага-Корчак та наступної, пеньківської культури залишається відкритим. Аналіз керамічних фрагментів, знайдених на Замковій горі, виявив, що в культурному прошарку з корчацькими старожитностями, верхнє датування яких сягає VI ст., містилися горизонти з керамікою пеньківської культури, датованої кінцем VII – початком VIII ст.»¹⁹. До VIII ст. належить і низка інших артефактів, «знайдених на Старокиївській горі»²⁰.

У кінці VIII ст. панівне місце на території Правобережної України посіла культура типу Луки Райковецької, а на території Лівобережної України домінувала волинцівська культура. Цей період у Києві позначений окремими знахідками, що можна зарахувати до обох культур, проте якогось уявлення про забудову та планувальну структуру поселень цього часу в київській зоні містоутворення не існує й дотепер. Одним із пояснень можуть бути особливості ранньослов'янського землеробства, у якому широко використовувалася підсіка при освоєнні нових земель. Зазначений спосіб землеробства передбачав необхідність раз на 10–15 років переносити свої поля на нове місце, що могло стосуватися й поселень.

При спробі встановити наявність континуїтету між поселеннями Верхнього міста виявилось, що під час розкопок на Замковій горі було «зафіксовано стерильний прошарок суглинку завтовшки 40 см. Він розділяв горизонти, пов'язані з культурами ранніх слов'ян і давньоруською епохою. Згідно зі щоденниками та публікаціями розкопок, цей пласт покрив “ранній слов'янський

¹⁹ Комар А. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева / *Ruthenica*. Київ, 2005. Т. 4. С. 127.

²⁰ Зоценко В. Скандинавские старожитности и топография Киева “дружинного периода” / *Ruthenica*. Киев, 2003. Т. 2. С. 7.

горизонт”, датований VI–VII ст., а шар IX – X ст. містився за стерильним прошарком»²¹, тобто останній мав бути віднесений до VIII ст. Такий висновок цілком спростовує концепцію, згідно з якою в «ядрі Києва в другій половині VIII ст. з’явилися пам’ятки волинцівської культури, що “переймали” естафету будівництва міста в їхніх попередників»²².

Волинцівське населення навряд чи могло освоїти більшість зон містоутворення Верхнього міста, зокрема на Замковій та Старокиївській горах, на Кудрявці та Дитинці. Можна стверджувати лише про городище, що «відгородило ровом і валом невелику ділянку основного плато Старокиївської гори. Воно проіснувало до початку IX ст., а згодом на його місці з’явилися поховання великого курганного некрополя, які були “запущені” в засип рову городища»²³. Детальний перегляд атрибуції й хронології об’єктів, що «нібито свідчили про існування масової забудови Старокиївської гори в межах “міста Володимира” до 980 року, дозволили дійти висновку, що аргументів на користь такого твердження немає»²⁴. Імовірно, наявність потужного пласта, що свідчить про припинення життєдіяльності на верхньому плато Замкової гори, було пов’язане з різкою активізацією геологічних процесів на вказаній території в кінці I тис. Це припущення ґрунтується на «матеріалах вивчення геоморфологічних особливостей культурного шару Подолу, у стратиграфії якого простежено прошарки стерильного ґрунту алювіально-делювіального походження»²⁵, що приблизно становили 50–70 % загального обсягу.

Враховуючи розташування подільської території біля підніжжя схилів верхнього плато, можна стверджувати що саме геологічні процеси призвели до появи стерильних шарів ізоляції Замкової гори.

²¹ Козюба В. “Місто Володимира” у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? / *Стародавній Іскоростень і слов’янські гради*. Коростень, 2008. Т. 1. С. 253.

²² Сагайдак М. Давньокиївський Поділ. Київ, 1996. С. 126, 127.

²³ Там само, С. 126, 127.

²⁴ Поздняков А. Динамическое равновесие в рельефообразовании. Москва, 1988. С. 6.

²⁵ Sahaydak M. Medieval Kiev from the Podil District / *Ruthenica*. 2004. Т. IV. С. 139, 140.

Хронологія побутування поселень Верхнього та Нижнього міст демонструє, що найактивніша фаза природного катаклізму, який перешкоджав життєдіяльності на Замковій горі й на Подолі, почалася майже в кінці VIII ст. і тривала до кінця IX ст., тобто близько ста років. Попри складні природні процеси, будівельна діяльність не припинялася. Заселення Подолу почалося після певного зниження активності зсувних процесів, точніше – тимчасового зниження їх згубної дії. Будівля, досліджена в 1973 році на ділянці Житнього Ринку, має дендрохронологічну дату – 887 рік. Вона була виявлена на глибині понад 10 м. від сучасної поверхні безпосередньо біля підніжжя Замкової гори. Наступний горизонт будівництва на Подолі датується 913 роком.

Саме до кінця IX ст. належать перші поховання великого курганного некрополя давньоруської епохи (Могильник I, за М. Каргером), декілька поховань якого виявлено в насипі рову давнього городища на Старокиївській горі.

Активізація природних процесів, імовірно, мала значний вплив на топографію поселень та, зокрема, на втрату панівного становища Замкової гори (городище на Старокиївській горі також припинило своє існування до середини IX ст.). З кінця IX ст. усе «плато Старокиївської гори перетворилося на великий курганний некрополь. Перша група курганів займала площу від стін “найдавнішого” городища у північно-західній частині гори до природних кордонів – ярів, що відокремлювали гору з півдня та заходу. На ділянці гори над яром, який розділяв майбутні “місто Володимира” і “місто Ізяслава”, було визначене місце для святилища, відоме за літописною статтею 945 року»²⁶. Інша група курганів розмістилася на території майбутніх Дмитріївського та Михайлівського Золотоверхого монастирів. Нарешті, третя група займала розлоге плато майбутнього “міста Ярослава”, поширюючись майже до району Золотих воріт.

²⁶ Сагайдак М. Нові відкриття на Подолі та деякі дискусійні питання історичної топографії середньовічного Києва / Ант. Київ, 2005. № 13–15. С. 6–25.

«Осередком формування міста цього періоду була територія Подолу, який попри часті зсуви та повені, перетворився на масштабне поселення на березі річки. По суті, упродовж X ст. там сформувалося велетенське середньовічне місто»²⁷, що виникло на береговій терасі між уривчастими схилами та течією притоки Дніпра – річки Почайни, яка була зручною гаванню для судноплавства.

Дослідження культурного шару Подолу засвідчили, що, крім людської діяльності, існували й інші чинники, що мали активний вплив на його формування. Під час бурхливих сезонних повеней вода заливала всю долину, приносячи маси піску та каміння. Уся забудова району опинялася під шарами наносів, які інколи досягали 1,5 м. Після стабілізації ситуації населення зводило нові житла та відновлювало свої садиби й міські квартали.

Як засвідчують розкопки, таке динамічне життя на Подолі – постійна протидія природним явищам – стало звичним для його мешканців. Це підтверджується інтенсивною будівельною діяльністю, зафіксованою після кожного піщаного насипу впродовж тривалого періоду (IX – XI ст.). Від 913 року (дендрологічне датування дерев'яної будівлі, виявленої під час розкопок) до 1131 року (літописна дата початку будівництва церкви Успіння Богородиці Пирогощі) тут сталося 14 повеней з піщаними насипами різної потужності.

Узагальнення стратиграфічних даних і кореляція з дендрологічними датуваннями відкрили «перспективу встановлення детальної хронології існування всіх горизонтальних ярусів культурного шару»²⁸. Найдавніший з них, заглиблений на 11,5–12,5 м, датується 880–920 роками, а інший, що лежав на метр вище – періодом до початку XI ст. Третій ярус шару, верхня позначка залягання якого сягнула 8 м, датується 1040-ми роками. На рівні четвертого ярусу (7–7,8 м) будівлі конструкції, зведені в середині XI – на початку XII ст., знову опинилися під потужними шарами піску.

²⁷ Зоценко В., Тараненко С. Відкриття дерев'яного храму XII ст. на Київському Подолі / Фортеця: Збірник заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 28.

²⁸ Сагайдак М. Гражданская архитектура Киева домонгольского периода / *Ант.* Київ, 2008. № 19–21. С. 21–33.

Одним із цікавих фактів історії храму Богородиці Пирогощі є те, що після його «спорудження нашарування майже повністю припинилися. За 218 років – період між заселенням району та спорудженням церкви Пирогощі – рівень денної поверхні Подолу виріс більш ніж на 10 м, тоді як за 869 років після зведення церкви – трохи понад 2 м. Очевидно, що поясненням даного феномену мають зайнятися геоморфологи та геологи»²⁹.

З огляду на те, що тераса, на якій сформувалася забудова Подолу, мала нахил у бік Дніпра, необхідно було «докласти чимало зусиль і ресурсів для укріплення берегової лінії. 1985 року під час розкопок на вул. Хорива було виявлено систему дерев'яних конструкцій у вигляді трьох рядів паралельно встановлених кліток із поставлених на ребро дощок. Аналогічні конструкції було віднайдено і в інших частинах берегової лінії Подолу»³⁰.

Дослідження кордонів садиб засвідчило, що їхні огорожі перебудовувалися 12–17 разів, фіксуючи стабільність планування. Археологічні знахідки на горизонтах культурного шару Подолу X ст. свідчать, що будівельні ділянки були розплановані з урахуванням трас-доріг, прокладених у напрямку північний захід – південний схід, а також від підніжжя Замкової гори до Дніпра. Перший напрямок відповідав краю надзапlavної тераси, другий – річище невеликої річки, притоки Дніпра. Місце перетину цих головних планувальних осей відзначено підвищеною потужністю культурного шару в районі розташування торгово-вічової площі, згаданої в літопису під 1068 роком.

Досліджуючи основну частину Подолу в X ст., науковці дійшли висновку, що специфіка його планувальної системи нагадує торгове місце більшою мірою, ніж якийсь інший тип поселення. Воно було досить простим (площа близько 120 га), зі щільною забудовою. Така структура стала новою для всієї Наддніпрянщини. Річка або навіть гавань були головними центрами тяжіння

²⁹ Зоценко В. Скандинавские старожитности и топография Киева “дружинного периода” / *Ruthenica*. Киев, 2003. Т. 2. С. 26–52.

³⁰ Jansson I. Gьrtel und Gьrtelzubehьr orientalischen Typ / *Birka II*: 2. Stockholm, 1986. S. 77–108.

для навколишнього населення. Стабільність засадничих блоків забудови Подолу свідчить про стійкість соціальних структур, що тут функціонували.

Траса вздовж підніжжя правобережного плато поєднувала два центри розселення: основний між берегом Почайни та підніжжям Замкової гори, і другий на території так званої пласкої частини Подолу. З нагірною територією вони сполучалися через південний (Боричів) та північний узвози. Боричів узвіз, згаданий у літопису під 945 роком, проводив (за однією з версій) до пізнішої Трьохсвятительської церкви, збудованої на місці церкви Святого Василя на території Верхнього міста, яку Володимир спорудив на честь свого патрона (Володимир при хрещенні прийняв ім'я Василій) на місці зруйнованого ним же язичницького капища. Другий узвіз, що починався з того місця, де була «церква першої половини XII ст., проходив Юрківським яром і поєднувався з дорогами у Вишгород та Білгород. Цю місцевість можна порівняти з “Угорським” – літописним місцем, згадуваним під 882 роком, в оповіді про вбивство Аскольда та Діра»³¹. Перераховані узвози також використовували мешканці Нижнього міста для підходу до курганних могильників, розташованих на верхніх плато Старокиївської й Лисої гір.

Таким чином, стала очевидною найважливіша функція головної траси Подолу. Вона пролягала вздовж річки й досягала узвозів, що розходилися в протилежних напрямках від міста. Її північна та південна ділянки сходилися до центральної площі міста – літописного Торговища. Призначенням вулиці було також забезпечення рівномірного підходу до річки як головної осі міського сполучення, яка цілорічно була судноплавною завдяки постійній притоці Дніпрових вод. На цьому етапі засновники міста на Почайні клопоталися над встановленням торговельних зв'язків, про що свідчать роботи з упорядкування узбережної лінії. Вузькі, але повноводні річки-джерела, що бігли з долин, виконували роль додаткових комунікацій. Території вздовж головної та

³¹ Свердлов М. Домонгольская Русь. Санкт-Петербург, 2003. С. 326.

другорядних вулиць було поділено на квартали, призначені для забудови дворинц-садиб. Один квартал міг містити не менше чотирьох садиб, площа яких була майже однакова (300–320 м²).

Становлять науковий інтерес і спостереження за формуванням сакрального ландшафту Подолу. Літописний храм Святого Іллі міг з'явитися тут ще в «середині X ст., про що повідомив літописець під 945 роком»³². Перед нею на цьому місці було знайдено велику споруду, довжина стін якої – понад 7 м, розташовану в передній частині двору. Каркас старовинної частини будівлі, датованої 970–980 роками, зібрано з «вертикальних стовпів та горизонтальних дощок. Очевидно, будівля такого типу призначалася для зібрань або й для культових відправ. Подібний дерев'яний зал як репрезентативна частина садиби разом з житловою зоною, де розміщувалася піч, майстерні та господарські приміщення – основні складові міських дворів таких міст Північної Європи, як Торхейм, Осло, Сігтуна»³³.

Князівська резиденція початково розташовувалася за межами Подолу. На час появи в місті перших Рюриковичів та аж до початку останньої чверті X ст. княжий “город”, імовірно, «містився на Замковій горі, оскільки територію Старокиївської гори повністю займали курганні могильники. На Замковій горі могли бути й двори-резиденції представників князівської адміністрації»³⁴.

Під кінець X ст. адміністративна функція Києва, його роль як опори політичної влади та християнізації населення стрімко зросла. Це супроводжувалося тотальним знесенням під міську забудову язичницьких капищ, курганних насипів, спорудженням земляних фортифікаційних укріплень із в'їзними воротами. Верхнє місто перетворилося на фортецю, що демонструвала міць київського князя. Почав складатися моноцентричний образ

³² Толочко П. Древняя Русь. Киев, 1987. С. 84–87.

³³ Боровський Я., Сагайдак М. Археологические исследования верхнего Киева в 1978–1982 гг. Киев, 1985. С. 51, 52.

³⁴ Чантурия Ю. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в. Минск, 2005. С. 38.

міста, що позначилося на його планувальній структурі. На місці колишнього Могильника I на Старокиївській горі з'явилися княжі покої, а також головний християнський храм – Десятинна церква, присвячена Божій матері. “Місто Володимира” мало одну головну вулицю, вздовж якої розміщувалися рівні за площею ділянки, забудовані садибами для найближчого оточення князя.

Проте на першому ж етапі новий комплекс був схожий не так на місто, як на великий княжий двір у місті. Він мав презентаційний вигляд – ознака, типова для таких адміністративних центрів Північної Європи, як, наприклад, Сігтуна у Швеції. Утім, невідомо, чи мав він законний статус столиці. Можливо, таке поняття ще не сформувалося на той час. Цей факт підтверджується боротьбою за верховну владу між Ярославом та його старшим братом Мстиславом, який, здобувши перемогу, почав князувати на всьому Лівобережжі. Посівши престол у Чернігові, Мстислав розгорнув активну будівельну та адміністративну діяльність. Він звів Спасо-Преображенський собор, що перевершив за розмірами ушавлену Десятинну церкву в Києві, утвердив церковну організацію, рівну в правах із київською церковною структурою. Деякі дослідники припускають, що таким чином він протиставляв Чернігів Києву.

Натомість статус Києва як столиці всієї Русі мав би бути підтверджений формуванням нового міського ансамблю, заснованого Ярославом у 1037 році на так званому полі поза градом, що в історичній літературі дістав назву “місто Ярослава”. Змінивши систему спадкування, Ярослав трансформував топографічно-планувальний вигляд Києва. За його заповітом місто перейшло у спільну власність трьох братів. Цей факт мав значний вплив на структуру міської топографії. У наступному періоді Верхнє місто постало як об'єднання автономних князівських поселень – “міста Володимира”, “міста Ярослава”, “міста Ізяслава” та “міста Святослава”.

Упродовж цього періоду Поділ майже не змінив свого територіального поділу, він зберіг вулиці та провулки такими, якими вони були ще від часу

виникнення. Вулиці, що з'явилися в кінці IX – на початку X ст., зберегли своє початкове спрямування, огорожі також залишилися на старому місці, маркуючи межі дворів-садиб. Їх, як і будівлі, впродовж кількох століть регулярно відновлювали після пожеж і повеней за одним шерогом (не враховуючи незначні коливання берегової лінії, зсуви річищ джерел та відтворення садиб на нових горизонтах внаслідок піщаних наносів).

Коли курганний могильник на Старокиївській горі припинив своє існування, померлих, імовірно, ховали за старим обрядом на території Могильника II, неподалік від другого центру на Подолі, біля церкви Святого Миколая “на Угорському”.

Тоді ж, на початку XI ст., з'явилися перші «християнські кладовища на Подолі біля гирла одного з джерел, що перетинали його територію в напрямі захід – схід майже над берегом Почайни. На той час Нижнє місто досягло максимальних розмірів (близько 180 га). Міська система поповнилася новими вулицями, вздовж яких з'явилися новобудови. До кам'яних храмів додалися дерев'яні церкви, що відкривали нову сторінку міської історії, пов'язану з докорінною зміною соціально-політичного становища»³⁵.

Принцип міського планування Києва дуже нагадує північноєвропейський, проте на наступних етапах розвитку міста, а найбільше – за правління Ярослава Мудрого, відчутно помітне переважання візантійських впливів. Однак, подальше вивчення планування тогочасного міста і, зокрема, обрисів садиб, може дати матеріали для проведення аналогій з містами середньовічної Європи. Так, під час розкопок 1984 року вдалося вивчити значний відтинок однієї з головних вулиць “міста Ярослава”, що пролягала від Святої Софії до західних воріт міста. Артефакти, виявлені тут, мають «скандинавську типологію. Ділянки міської території, прилеглі до згаданої вулиці, були обмежені маленькими ровами, викопаними в материк, як у Вісб'ю та Рібе. Це нагадує про те, що

³⁵ Сагайдак М. Нові дані про укріплення “міста Ярослава” / *Фортеця: Збірник заповідника “Тустань”*... С. 271.

дружина Ярослава Мудрого була шведською княжною – дочкою конунга із Сігтуни. Безпосередньо пов'язана зі становленням князівської династії, вона не могла бути байдужою до вигляду своєї столиці. Зразком, цілком можливо, була архітектура міст її батьківщини»³⁶.

З Подолу, а також так званої пласкої частини, прилеглої до нього з північного заходу, зі Старокиївської гори, підвищеної над Подолом разом з ділянкою Михайлівського плато та майбутнього “міста Ярослава”, походить переважна більшість привізних скандинавських речей у Києві IX – початку XI ст. Меншою мірою скандинавські та “києворуські” матеріальні зв'язки відстежуються за знахідками на Замковій горі. Північноєвропейські предмети, виявлені на Подолі, так само як і на Замковій горі, були пов'язані з житловими та господарськими комплексами у Верхньому місті й входили до складу поховального інвентарю київського Могильника I. Знахідки артефактів північноєвропейського походження, датовані IX–XI ст., перемістилися до району дворових ансамблів князівської влади, церковних та монастирських дворів, житлових і господарських комплексів київської знаті. Знахідки скандинавських речей IX–XI ст. в Києві маркували міську територію таким чином: Поділ, Замкова гора, яка на той час була адміністративним центром, і великий Могильник на місці майбутнього Верхнього міста. Набір речей у віднайдених скарбах «свідчить про їх зв'язок зі скандинавами»³⁷.

Усі наведені факти засвідчують тісний взаємозв'язок урбаністичних процесів у Східній та Північній Європі.

Нині немає археологічних доказів для підтвердження гіпотези про те, що південноруські міста, зокрема Київ, сформувалися еволюційним шляхом зі старого племінного чи міжплемінного центру. Чітка картографія та хронологія знахідок другої половини I тис., виявлених у межах Верхнього міста в так

³⁶ Сагайдак М. Нові дані про укріплення “міста Ярослава” / *Фортеця: Збірник заповідника “Тустань”*... С. 271.

³⁷ Сагайдак М. Давньокиївський Поділ. С. 25.

званому ядрі містоутворення, дає підстави зробити висновок: слідів прямого переходу від старожитностей празько-корчацького типу, пов'язаних із правобережним племінним угрупованням слов'ян, до археологічних культур VII–VIII ст. (волинцівська та ін.), немає. Характер знахідок на розкопаних житлово-господарських комплексах заперечує припущення про формування структури з міськими ознаками. Очевидно, це були звичайні землеробські селища, мешканці яких використовували підсіку й тому змушені були пересуватися з місця на місце. Певна стабільність на Старокиївській горі встановилася разом з будівництвом там наприкінці VIII ст. городища, але то вже була інша, нова група населення – вихідці з Лівобережжя Дніпра. Городище проіснувало до середини IX ст., згодом на його місці утворився некрополь.

Археологічні знахідки Подолу відтворюють перебіг давніх подій. Відчутні зміни в київському містобудуванні, а відповідно й у житті суспільства, розпочалися з кінця IX – початку X ст. Очевидно, це було пов'язано з важливими економічними зрушеннями, такими як віддалена торгівля й обмін, а також ремісниче виробництво.

Організація плану міста, особливості міських садіб і конструкції будинків спонукають шукати його джерел в ранніх містах зовнішньої зони Європейської урбанізації. Надзвичайно важливим є той факт, що планування Подолу вздовж головної вулиці, розташованої паралельно береговій лінії, поставило це місто Південної Русі в ряд з ранніми містами Рейнської області, Британських островів, Скандинавії, де такий тип планування домінував.

Виникнення у Верхньому місті “міста Володимира” і “міста Ярослава” наприкінці X – у першій половині XI ст. слід пов'язувати з епохою утворення нових адміністративних міст, що визначалося доцільністю концентрації політичної влади, зміцненням керівної династії та християнізацією Русі. Зміна планової структури

Києва була спричинена початком формування влади Давньоруської держави. Надалі місто розвивалося як столиця середньовічної держави.

У добу Ярослава Мудрого було остаточно освоєно комплексне будівництво адміністративно-князівських міст: як правило, центральну частину займав династично-державний центр, суміщений із сакральним центром держави. За зразок правив візантійський Константинополь. Відтворюючи в Києві знамениті в тодішньому середньовічному світі константинопольські споруди та оборонні фортифікації, влада утверджувала історичну спадковість Києва серед християнських центрів світу. До того ж місто на Дніпрі, як і Константинополь, мало сприйматися вірними як Новий або Другий Єрусалим. Отже, до початку XII ст. ідеологічне значення Києва суттєво розширилося, місто стало взірцем для наслідування, що, власне, і було метою центральної влади. Ще за життя Ярослава Мудрого київську модель було впроваджено спочатку в Новгороді (1042–1045) – другому за значенням місті Русі, а потім – у Полоцьку. Це здійснювалося через упровадження до міського простору культу святої Софії, який мав демонструвати спадкоємність щодо центру православного світу – Софії Константинопольської і через Київ поширюватися на всю територію Русі.

У цьому засвідчується й певна особливість руської історії, а також спроби київського князя «продемонструвати свою альтернативність до візантійського імператора»³⁸.

Новий територіальний масштаб держави, який Ярослав сформував під владою своєї династії, вимагав нового масштабу столиці. З другого боку, переміщення резиденції єпископа та його собору з Десятинної церкви, заснованої самим Володимиром, яка була символом тріумфу християнства не лише в старому місті, але й – у всьому східнослов'янсько-християнському світі, було справою непростю. Навіть писемні джерела, зокрема “Слово о законі и благодати” митрополита Іларіона, засвідчують, наскільки важливим було

³⁸ Сагайдак М. Давньокиївський Поділ. С. 25.

здійснення містобудівного задуму. Можна не сумніватися в тому, що князівські чиновники, облаштувавшись за оборонними стінами “міста Володимира”, не мали наміру переїздити в нові квартали міста. Одним з аргументів проти цього була незручність для жителів Подолу діставатися до Святої Софії, особливо – під час масового хрещення, яке, як правило, відбувалося в центральному храмі міста на Великдень. Виникала потреба в утворенні нових баптистеріїв у збудованих храмах і в будівництві нових храмів з купелями для хрещення. Ця церковна політика могла зреалізуватися через будівництво Георгіївського та Ірининського монастирів на південь від Софії. Георгіївський храм, споруджений на честь патрона Ярослава Мудрого – Георгія, було завершено в 50-х роках XI ст., можливо, тією самою будівельною артіллю, яка перед тим збудувала храм Святої Ірини для дружини Ярослава.

У західноєвропейських країнах Ярослава, як і його батька Володимира, називали королем (rex). Каноник бременського кафедрального собору Адам у хроніці “Діяння архієпископів гамбурзької церкви” назвав його навіть “святим королем Русії”. Титул “король-тех” належав до знакової системи західноєвропейських титулів у субординації стосовно імператора Священної Римської імперії, тому на Русі його не використовували. Вживання цього титулу [польські князі там здебільшого іменувалися герцогами (dux)] вказує на входження руської династії в “genos” європейських правителів та демонструє, що київська династія відповідала всім канонам ієрархії, прийнятої на Заході.

Окрім звеличення панівної княжої династії через суміщення княжого та культового центрів, князівська влада формує реальне поняття “стіл” у певному місті. Стіл – це князівська резиденція, осередок влади. Такими містами, де постійно перебували княжі столи, на початковому етапі були Київ, Новгород, Полоцьк, Турів.

Згодом ситуація змінилася, Новгород утратив другу позицію, яка перейшла до Чернігова, третя позиція – до Переяславля. Очевидно, одним із прагнень

центральної влади, на думку істориків, був намір укріпити авторитет Києва як великокняжого столу. Якщо Ярослав вивів старшого сина Ізяслава з Турова і передав йому стіл у Києві, він також отримав Новгородський стіл для зміцнення центральної влади Києва у Північно-Західному регіоні. Важлива в економічному та політичному плані вісь Русі збереглася, але Новгород втратив своє друге місце після Києва, яке перейшло до Чернігова. Чернігівський стіл з управлінням Тмутараканню та Муромською землею отримав Святослав, що був виведений із давнього Володимира. Наступне місце було відведено Переяславльському столу, йому підпорядковувалася вся південна частина Дніпровського Лівобережжя, а також Ростов та Суздаль. Там опинився третій за віком син – Всеволод. Таким чином, “тріумвірат” охопив усю величезну територію Русі.

Як бачимо, складовою частиною політичної системи XI ст. стала ієрархія міст. Старший із синів Ярослава – Ізяслав – був посаджений батьком у Києві, наступний за старшинством – Святослав – зайняв Чернігів, третій – Всеволод – Переяславль. Це означало, що за розподілом столів стояла ієрархія міст. Так, у добу Володимира Святославича, другим завжди вважався Новгород. Посилення тенденцій до загальноруської єдності стало важливим етапом історії Русі.

Період міжкнязівської ворожнечі та спустошливих набігів на Русь у кінці XI ст. – у першій половині XII ст. змінився певною стабілізацією, коли Великий князь київський опанував ситуацією в країні. Зазвичай це пов’язується з правлінням у Києві Володимира Мономаха (1113–1125) та його сина Мстислава (1125–1132). Обидва сповідували у своїй внутрішній політиці концепцію компромісу, врахування інтересів різних князівських гілок роду Ярославичів, розуміння об’єктивної необхідності посилення єдності руських земель, як успішного економічного розвитку, так і захисту від зовнішнього ворога. Окрім інших заходів, така політика втілювала в життя проведення так званих “скемів”

– у Любечі 1097 року, Світичах 1000 року, Долобському 1103 року. Один зі з'їздів “на Желані” було зафіксовано написом на стінах Софійського собору.

Очевидна важливість інтеграції Сіверської землі з її центром – Черніговом – в єдине династичне тіло, що суттєво посилило спілку наддніпрянських міст, а Чернігів – із офіційно невизнаної столиці Лівобережжя, статус якої йому намагався встановити Мстислав, повернувся до становища другого міста Русі, який він отримав на час укладення русько-візантійських договорів ще в середині X ст. Не виключено, що місто повернулося до свого традиційного ієрархічного стану.

Значну роль для піднесення міста створювали історичні передумови, у яких опинився Чернігів: розташування на стратегічно важливій ділянці торгового шляху Північ – Схід (біля Чернігова сходилися шляхи по Десні та Сейму); розміщення опорного торгово-ремісничого центру IX – X ст. – Шестовиці, завдяки якому Нижнє Подесення опинилося в зоні міжнародних торгових контактів; активна військова та консолідаційна політика Мстислава, який, на противагу Києву, на місці старого племінного осередку біля впадіння в Десну невеличкої річки Стрижень, заклав нове місто.

Очевидно, підвищенню статусу Чернігова сприяла політика перерозподілу податків, які місто тривалий час збирало для власних потреб. За джерелами XII ст. місто складалося з “окольного”, тобто зовнішнього міста, яке мало оборонні споруди з в'їзними воротами та “днешнього граду” – князівсько-адміністративний осередок, що також був відокремлений оборонними валами. Добудовувався Спасо-Преображенський собор; на віддалі від центру, на місці язичницького некрополя виникли християнські монастирі, зокрема Єлецький, Іллінський.

Упродовж XII – XIII ст. Чернігів було розширено територіально, забудовано монументальними спорудами, зміцнено додатковими лініями валів. На території Дитинця споруджено Борисоглібську (1174) та Михайлівську церкви. Під 1186

роком літопис повідомив про завершення будівництва Благовіщенської церкви. Тоді ж чи на початку наступного століття на чернігівській торговій площі було завершено П'ятницьку церкву. Поступово формується околиця міста: літопис засвідчив такі приміські пункти, як Гюричев, Свенковичі, Гостиничі, Крирів, Семинь. За підрахунками археологів, площа міста у XII – на початку XIII ст. складала близько 250 га, що ставило його на друге місце після Києва, площа якого на цей період складала 360–380 га.

Будувалися транспортні комунікації, що пришвидшували консолідацію Чернігівської землі та її зв'язок із зовнішнім світом. До Києва вели дві дороги: «одна – уздовж правого берега Десни, через Шестовицю, Морівійськ, Лутаву, на правий (київський) берег вона виходила через давнє село Ольжичі на Вишгород; друга – на лівому березі Десни через Остерський Городець прямувала до Городця на Радуні, звідти системою бродів та переправ, через Дніпро та Почайну, виходила до центру Нижнього міста – Подолу»³⁹. Маршрут дороги з її залишками підтверджено авторськими розкопками Городця на Радуні, неодноразово згадуваного в літописах, та дослідженнями на острові Муромець, під час яких виявлено залишки транспортних комунікацій. Неабияке значення мали шляхи на Любеч – північне місто Чернігівської землі.

Місто виконувало важливу функцію контролю водного шляху по Дніпру, що сприяло його швидкому зростанню та розбудові. Б. Рибаків припускав існування тут князівського двору, укріпленого за передовими технологіями фортифікаційної справи XII ст. Важливими містами цього регіону Чернігівщини були Новгород-Сіверський, Стародуб, Вщиж. Через них дорога вела до землі в'ятичів.

Головні міста землі зайняли члени великокняжої сім'ї, менш вагомі центри – посадники. Такі міста, як Курськ і Путивль, що отримали назви від невеликих

³⁹ Сагайдак М. Храм, знайдений на київському Подолі / *Україна. Наука і культура*. Київ, 2004. Вип. 32. С. 194, 195.

приток Сейму, очолювали князівські посадники. Це були прикордонні міста, постійна функція яких полягала в захисті від кочовиків. З другої половини XII ст. значно збільшилося значення Путивля, розміщеного на височині в нижній течії Сейму.

Місто мало чудові укріплення, було багатолюдним. Уже з XI ст. воно досягло статусу князівського центру однієї з ліній чернігівських Ольговичів. Із середини XII ст. почалося швидке заселення та освоєння центральною владою земель в'ятичів. Як свідчить літопис, київські князі розглядали в'ятицьку землю як свою вотчину. Розбудову старих і будівництво нових міст ініціював також тиск кочовиків на південно-східні кордони чернігівської землі. Тут функціонували такі міста, як Вщиж, В'ятич, Брянськ, Ормин, Карачев, Козельок, Мценськ, Дедославль тощо.

Саме чернігівська земля стала місцем утворення окремого типу невеликих міст – городців, специфічною функцією яких було розміщення на кордонах, як внутрішніх, так і зовнішніх. Уперше поселення під назвою Городець, або Городець Пісочний згадувалося в літописній статті 1026 року. Саме там великий київський князь Ярослав Мудрий уклав зі своїм братом Мстиславом мирну угоду, яка на століття визначила долю Київської держави. У наступних повідомленнях, відзначених під 1078, 1098, 1134, 1142, 1147, 1170 роками, йдеться про різні події (мирні угоди, битви, напади половців, князівські з'їзди тощо). Дослідження цих свідчень стало підставою для висновку, який уперше висловив визначний український історик М. Грушевський: лівобережна місцевість понад сучасною річкою Десенкою (західна частина сучасного житлового масиву Вигурівщина – Троєщина), мала в давньоруський час статус “нейтральної території”, яка, за спільною згодою, була місцем проведення переговорів та з'їздів.

Наступний у напрямку до Чернігова – Остерський Городець, уперше згаданий у літопису під 1098 роком. Місто було «засноване Володимиром

Мономахом як прикордонний пункт Переяславльської землі. У XII ст. тут було створено лінію укріплень, що охоплювала майже 25 га території, наприкінці XII ст. місто займало близько 30 га»⁴⁰.

Традиція укріплення кордонів невеликими сторожовими пунктами, які згодом перетворювалися на справжні міста, була здавна поширена на Русі – Городець Пісочний (на Радуні) так і залишився звичайним сторожовим городищем, тоді як Городець на Острі функціонував як економічний осередок і перетворився на невелике середньовічне місто. Роль аналогічного міського центру на Лівобережжі П. Толочко приписує м. Сакову, що було проміжним пунктом між Києвом та Переяславлем. Отже, у XII ст. урбанізація Русі змінила свій характер: її акцент зосередився на активному розвитку міста супутники Києва, паралельно кожен із цих центрів створив власну мережу з дрібніших міст.

Перенесення центру ваги влади у Наддніпрянщині демонструє прагнення Києва якомога більше підняти політичну вагу Південної Русі та одночасно применшити значення північно-західних міських центрів. У багатьох наддніпрянських містах літописи фіксували наявність єпископських кафедр.

Саме Київ, Чернігів і Переяславль з другої половини XI ст. «складали ядро Руської держави»⁴¹.

Розміщення Єпископії, присутність єпископа в місті – нова революційна ознака для організації міського життя, на цьому варто наголосити, оскільки це має безпосереднє відношення до міста будування. На топографії шведського м. Лунд позначився той факт, що воно стало центром єпископів, для Русі це було не типово, але відомості про становлення нових єпископських кафедр у містах дозволяють припустити, що робота з будівництва міст передбачала низку умов, якими підкреслювався сакральний ландшафт міста. Церква отримувала в містах

⁴⁰ Богуславський С. Україно-руські пам'ятки XI-XVIII ст. про князів Бориса і Гліба. Київ, 1928. С. 36.

⁴¹ Абрамович Д. Життя святих мучеников Бориса и Глеба и службыим / *Памятники древнерусской литературы*. Пг, 1916. Вып. 2. С. 16, 17.

ділянки землі, мала нерухомість, їй виділяли “десятину” на утримання, яка вираховувалась із загальної суми податків.

Призначення єпископа означало появу загальноміського собору, який на практиці був також і головним собором земель, що об’єднувалися навколо міста. Назву “собор”, яким, наприклад, була Десятинна церква та Софія Київська, застосовували до храмів, що об’єднували навколо себе приходські церкви. Статус загальноміського собору вимагав (окрім великої площі) щоденного відправлення служб, а також служб, які передбачали присутність та участь у них значної кількості священників.

Можна припустити, що з появою цього ієрарха в місті започаткувався один з найбільш консолідаційних міських обрядів релігійного життя – хресний хід, під час якого процесія зі священнослужителів та вірян відвідувала всі міські церкви та інші сакральні місця.

Не менш важливою була функція священників і під час поховання померлих. Місця поховань перемістилися ближче до жителів міста, могильники виникали навколо церков, на вільних територіях усередині міського простору. Християнство змінило уявлення городян про царство мертвих – міський простір об’єднував відтепер місто мертвих і місто живих.

З другої половини XI ст. в містах Київської Русі виникли монастирі. Це утворення чернечого середовища в містах, де в містичному спогляданні світу перебували ті, хто присвятив себе справі публічно і постійно славити Бога, вносило нову рису в життя міста. Монастир відокремлював людей від мирського світу, збирав тих, хто готувався до майбутнього воскресіння. Водночас там учили грамоти, писати й рахувати. Ченці давали освіту, відкривали доступ до книг. Математичні науки – геометрія, арифметика – посідали чільне місце в науці. Поширення таких знань створювало умови для розвитку інженерного та архітектурного мистецтва.

Розвиток церковної архітектури, відзначений дослідниками, був одним з результатів радикальної трансформації суспільств Східної Європи в XII – XIII ст.

У писемних джерелах немає інформації про те, як саме, у якому порядку відбувався містобудівний процес. Літописи наголошують переважно на конкретних спорудах, проте загальні ознаки цього процесу вдалося відновити. Існує чимало фактів, у тому числі археологічних, про те, що побудові міста передував проєкт.

Важко сказати, чи існували креслення, але сліди відтворення планів будівель знаходили неодноразово. Найпоширенішим способом, про який ми вже згадували, було прокопування неглибоких рівчаків. Це стосувалося як великих блоків (вулиць, площ), так і між садибних меж.

Під час розкопок 1981–1982 років у Києві в північно-західній частині “міста Ярослава” було «виявлено ділянки старо давньої головної вулиці міста (близько 85 м завдовжки), що поєднувала його центральний майдан, на якому розташовувалася Свята Софія, із західними (“Жидівськими”) воротами міста”⁴². Вулиця була вимощена дерев’яним помостом, який настиляли на поздовжні дерев’яні лаги завтовшки до 0,3 м. Загальна ширина вулиці – 6 м. Окрім проїжджої частини, вулиця мала дерев’яний настил тротуару, який в окремих місцях вимощували каменем та битою керамікою. Найзагадковішими виявилися канавки обабіч дороги, їх ширина – 0,7–1,0 м, глибина – 0,6–0,8 м. Канави тягнулися вздовж досліджених ділянок вулиці, вони повертали на відрізку, де на вулицю виходив провулок із проїжджою частиною завширшки 3 м. Як уже зазначалося, у деяких місцях канавки йшли вглиб кварталу, виконуючи функцію між садибних меж.

⁴² Абрамович Д. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службым / *Памятники древнерусской литературы*. Пг, 1916. Вып. 2. С. 16, 17.

Підставою для створення вказаної планувальної схеми була утилітарна функція – пов’язати центр міста та міські ворота. Цей тип планування за формальними ознаками визначається як «простий тип одновуличної планувальної структури з деякими елементами ребристої системи. Обидві системи генетично близькі між собою і складаються, як правило, в однакових екологічних умовах»⁴³.

Якщо розглядати підпорядкованість форм, що утворюються планувальною мережею, то варто зупинитися на фортифікаційних валах, що сходилися до брами. Від відстані між Святою Софією та воротами, до яких вела вулиця, міг залежати ритм пропорцій та масштабність цієї частини міста.

Планування мережі міських кварталів за допомогою канав зафіксовано по всьому Верхньому місту. Найдавніші житлово-господарські комплекси, сформовані за допомогою канав, археологи розкопали на території “міста Володимира”. У 1988–1989 роках, завдяки дослідженням Я. Боровського, на території поблизу колишнього оборонного валу міста було виявлено ділянку, площею 1960 м². Вдалося зафіксувати рідкісний момент – заміну одного міського ландшафту іншим. До початку освоєння ділянки під житлову забудову там були земляні насипи курганів, під якими кияни-язичники ховали небіжчиків. Обряд поховання передбачав спорудження спеціальної підземної “камери” у вигляді квадратного котловану, стіни якого укріплювали деревом. Коли розпочалася забудова, насамперед було зруйновано насипи, тоді як підземні камери залишилися неушкодженими, а вже згадувані канали свідчать про те, що тут було проведено планувальні заходи: розмітка вулиць, провулків, парцеляція садиб. Коли господар садиби освоїв ділянку, він розкопав поховальну камеру, не помітивши частини предметів, що залишилися в “камері” після поховальної тризни. Натомість археологи ці артефакти знайшли, і це надало можливість реконструювати сценарій розвитку подій.

⁴³ Шахматов А. История древнерусского летописания. Санкт-Петербург, 2001. С. 47–50.

Наступна ділянка також продемонструвала застосування прийому натурного планування під забудову і була «досліджена автором у 2001 році під час розкопок на Майдані Незалежності. На так званій “Центральній садибі”, де вдалося простежити вісім горизонтів забудови XI – ст., на позначці материка 4,4–4,6 м від денної поверхні було зафіксовано рови, у які згодом поставили садибні огорожі»⁴⁴.

Тут також досліджено фрагменти двох вулиць, що починалися від площі на внутрішньому боці літописних Лядських воріт та вели до центру міста. Встановлено, що дорога, яка прямувала до Софійського собору, була завширшки 6–7 м, тоді як інша дорога, що прямувала в бік “міста Володимира” – 3,5 м. Слід зауважити стабільність меж вулиць та садиб, які зберігалися в одних параметрах, попри досить часті перебудови: усього простежено 10 горизонтів перебудов, частина з яких була спричинена руйнацією будівель під час пожеж. Отримані дані дозволяють реконструювати планування південно-східної частини Києва, спосіб забудови та домобудівництва в районі, що прилягав до валу. З періодом будівництва оборонних споруд було пов’язане одночасне функціонування двох доріг, якими підвозили будівельні матеріали і ґрунт для насипу. Поєднання міської забудови та оборонних валів, що оточували місто, передбачало виконання значних робіт для відведення води, яка могла завдавати руйнацій під час великих злив. Для цього було виконано дренажні роботи: «два водостоки зі схилів Старокиївської гори було спрямовано за визначеним маршрутом; русла укріплено деревом, що дало змогу прокласти їх під валом, випустивши воду в рів перед ним. На відстані близько 20 м перед валом було споруджено штучну водну перепону, збудовано дерев’яний міст, який міг підійматися в разі небезпеки. Цю перепону зроблено у вигляді невеликого озера, створеного за допомогою системи штучних дамб – у цій частині міста здавна

⁴⁴ Поппэ А. О зарождении культа святых Бориса и Глеба и о посвященных им произведениях / *Russia Mediaevalis*. 1995. № 8. С. 28–68.

функціонувало кілька джерел, а також досить багатоводний потік Хрещатик, що прямував у бік сучасної Бессарабської площі, тобто – у напрямку до річки Либідь»⁴⁵.

Після зведення валу і Лядських воріт розпочалася регулярна садибна забудова району. Головними її елементами були: розташування воріт у валу в цьому місці; широка й давня вулиця, що вела від Софійського монастиря до Хрещатицької долини й далі на Печерськ; незабудована ділянка перед ворітьми – площа, не призначена під забудову; регулярний характер забудови.

Планування та орієнтацію садиб, розміщених безпосередньо біля валу, зумовлювала вулиця, що вела до Лядських воріт, та напрямок валу. Цей принцип планування району був панівним упродовж усіх віків функціонування міських кварталів. Стабільність меж садиб свідчить про те, що міська територія перебувала під контролем адміністрації.

Очевидно, проєктування та будівництво в цей період були не двома різними розділеними стадіями, а взаємозв'язаною та синхронною діяльністю. Наявність планів зумовлювалася необхідністю фіксації власності на земельні ділянки в місті.

Коли Великий київський князь Ізяслав Ярославич розгнівався на подолян і “взгна Торг на Гору”, це означало, що князь призупинив дію угоди на використання землі – ділянки міської території, де розміщувалося подільське Торговище – і виділив нову ділянку землі у верхній частині міста.

Використання дещо відмінної системи від тієї, що застосовувалась у верхній частині міста, виявлено під час розкопок останніх років на території Подолу. Відмінною ознакою такої забудови є наявність кількох вулиць, прокладених поруч, іноді – паралельних. Поперечні вулиці тут нечисленні і зазвичай мають другорядне значення. Такий тип планування сформувався за умов розташування поселення вздовж річки, коли виникає необхідність рівного

⁴⁵ Макаров Н. Север и Юг Древней Руси в X – первой половине XIII века: факторы консолидации и обособления / *Русь в IX–XIV веках...* С. 6.

доступу до водних комунікацій. Трасування вулиць у таких випадках зумовлювалося вигином берегової лінії та рельєфу, що знижувався в напрямку до берега річки. Це так званий по рядовий тип планування, що, як правило, передбачає дві однакові ділянки землі між двома вулицями. Планування дворів за такої системи проходило за двома напрямками: вздовж і впоперек.

Нижня частина міста почала формуватися вздовж головної вулиці, що проходила по береговій лінії. Кінці вулиць, як засвідчують найновіші дослідження, виходили до двох старовинних підйомів – провідних шляхів до Верхнього міста. Ця обставина, на наш погляд, – яскраве підтвердження тези про зв'язок населення Подолу з курганным могильником у Верхньому місті.

Отже, дорога, вздовж якої почала формуватися перша забудова Подолу, з одного боку, вела до ранніх міських некрополів: південний напрямок дороги – до могильника I на Старокиївській горі, північний – спочатку до підніжжя Кирилівських висот, а далі – на плато Лисої гори, де ще наприкінці XIX ст. було виявлено і досліджено групу ранніх курганных поховань – могильник II, а з другого боку – ця вулиця закладала основу всієї планувальної структури прибережного району, головною функцією якої було організувати якомога рівномірніший доступ до водної комунікації та пов'язати її з центральною зоною Подолу.

1.2. Еклезіальна дерев'яна архітектура

Розвиток монументальної архітектури в Русі почався лише після прийняття християнства в кінці X ст. Щоправда, є відомості про те, що «до офіційного прийняття християнства як державної релігії в Києві вже існувала церква Святого Іллі»⁴⁶. Сам факт існування цього храму залишається «дискусійним до

⁴⁶ Тихомиров М. Древнерусские города. С. 19, 20.; Культова дерев'яна архітектура 1 ПВЛ. Москва, 1997. Ч. I. С. 38, 235.

сьогодні»⁴⁷. Тому історія руської храмової архітектури бере початок зі зведення в Києві в 989–996 роках

Десятинної церкви, яка була побудована одразу після хрещення Русі. Початковий етап розвитку давньоруського мурованого зодчества тісно пов'язаний з архітектурою Візантії, звідки в кінці X – XI ст. прийшли майстри-будівничі, які «принесли з собою техніку кладки з плінфи, типологію культової будівлі, прийоми та форми будівництва. Про будівництво дерев'яних храмів після хрещення Русі свідчить літопис, який повідомляє про те, що після прийняття християнства князь Володимир»⁴⁸.

Якщо про монументальне зодчество домонгольської Русі завдяки дослідженням останніх десятиліть стало відомо багато нового⁴⁹, то недовговічне дерев'яне культове будівництво цієї доби залишилося майже не дослідженою сторінкою в історії руської архітектури. Розвиваючись одночасно, кам'яне та дерев'яне будівництво впливали одне на одне. До того ж літургічні канони певною мірою забезпечували єдність багатьох форм у монументальному та дерев'яному храмобудівництві.

Більшість дослідників давньоруського зодчества вважали, що дерев'яна архітектура вплинула на композиційні особливості кам'яних храмів. Працюючи «пліч-о-пліч з візантійськими зодчими над зведенням кам'яних соборів, руські майстри, незнайомі до цього з таким будівництвом, але маючи багаторічний досвід у теслярстві, вносили в композицію нових монументальних споруд деякі особливості звичної дерев'яної архітектури, що й надавало своєрідності кам'яному зодчеству домонгольської Русі»⁴⁹.

Певні уявлення про зовнішній вигляд найдавніших дерев'яних церков на Русі можна «було отримати зі свідчень писемних джерел»⁵⁰, які засвідчують,

⁴⁷ Остроумовский Е. Исследования о древней киевской церкви св. Ильи. К., 1830; Толочко П. Древний Киев. К., 1976. С. 46, 47; Гупало К. Подол в древнем Киеве. Киев, 1982. С. 33–36.

⁴⁸ Раппопорт П. Древнерусская архитектура. М., 1993. С. 18–27.

⁴⁹ Там само, С. 20–27.

⁵⁰ Забелин И. Русское искусство. Черты самобытности в древнерусском зодчестве. М., 1900. С. 84; Брунов Н. К вопросу о самостоятельных чертах русской архитектуры X–XII вв. / Вестник АН СССР. 1944. № 6. С. 121–123.

що «вони були багатOVERХИМИ й склалися з декількох зрубів, кожен з яких мав своє завершення»⁵¹.

Було висловлено припущення, що «подібні форми домонгольських дерев'яних храмів були поширені ще за язичництва в культовому будівництві слов'ян»⁵².

Саме впливом форм дерев'яної архітектури в більшості випадків пояснювали незвичні для візантійського зодчества «особливості Софійського собору в Києві – багатокупольність та пов'язану з нею пірамідальну композицію»⁵³. Але таке пояснення не виглядає переконливим хоча б із причини неможливості запозичення форм язичницької архітектури та проникнення неканонічних форм у православне храмобудування, яке перебувало під контролем священників-греків, і на початковому етапі велося візантійськими майстрами. На думку сучасних учених, причина появи багатокупольної композиції київської Софії (за свідченнями писемних джерел – і Десятинної церкви⁵⁴ пояснюється зовсім інакше. Така незвична для візантійської архітектури багатокупольна пірамідальна композиція виникла в результаті вирішення притаманного саме для Русі (а не Візантії того часу) завдання створення грандіозних соборів – «державних святинь, що мали величезні хори, які самі були палацами всередині храмів. Високі двоярусні галереї, які оточували ці церкви, закривали фасади основних об'ємів, не пропускаючи світло через вікна. Єдиним можливим варіантом було верхнє

⁵¹ Брунов Н. К вопросу о некоторых связях русской архитектуры с зодчеством южных славян / *Архитектурное наследство*. Москва, 1952. С. 122; Воронин Н. К характеристике древнейшего зодчества восточных славян / КСИИМК. Москва, 1947. Вып. XVI. С. 98–101; Воронин Н. Зодчество Киевской Руси / ИРИ. Москва, 1953. Т. I. С. 118; Асеев Ю., Максимов П. Каменное зодчество конца X – первой половины XI в. / ВИА: В 12 т. Ленинград; Москва, 1966. Т. 3. С. 528, 529; Максимов П. Творческие методы древнерусских зодчих. Москва, 1975. С. 12.

⁵² Воронин Н. К характеристике древнейшего зодчества восточных славян. С. 102.

⁵³ Брунов Н. К вопросу о самостоятельных чертах русской архитектуры X–XII вв. С. 44–67; Брунов Н. Киевская София – древнейший памятник русской архитектуры / ВВ. 1950. Т. 3. С. 154–200; Воронин Н. У истоков русского национального зодчества (Из истории зодчества периода феодальной раздробленности XI–XV вв.) / Ежегодник Института истории искусств. М., 1952. С. 276–279.

⁵⁴ Тихомиров М. Список русских городов дальних и ближних / *Исторические записки*. Москва, 1952. Т. 40. С. 218, 219.

освітлення через світлові барабани, що й спричинило виникнення багатокупольних композицій»⁵⁵.

Брак інформації не дозволив дослідникам давньоруського зодчества з упевненістю визначити, «який вигляд мали дерев'яні церкви домонгольської Русі. Новий погляд на цю проблему належить Г. Логвину. Ґрунтуючись на дослідженнях С. Таранушенка»⁵⁶, який установив, що в основі побудови українських дерев'яних церков лежить сторона квадратного зрубу, що завершується куполом – “банею” (подібно до принципів побудови плану кам'яної хрестовокупольної споруди), учений висловив цікаве припущення, що дерев'яні домонгольські храми були баневими спорудами, схожими на збережені пам'ятки української дерев'яної архітектури. Якщо в зодчестві Північної Русі баневих покриттів не було, то «в українській дерев'яній архітектурі XVI–XVII ст. була поширена саме ця форма завершення. Майже всі збережені храми перекриті куполами – “банями” на барабанах, що були багатограними зрубамі зі світловими вікнами. Як зазначав Г. Логвин, у дерев'яній архітектурі таку конструкцію можна втілити лише у вигляді “залому” похилого зрубу під світловим четвериком чи восьмериком, поширеного в українській зрубній архітектурі»⁵⁷.

Пам'ятки домонгольської Русі не збереглися, тому нові джерела для розв'язання цієї проблеми могли дати лише археологічні дослідження.

Факт існування дерев'яних храмів зафіксовано «під час розкопок давньоруського міста-фортеці Данилів у Галицькій землі»⁵⁸.

⁵⁵ Комеч А. Построение вертикальной композиции Софийского собора в Киеве / СА. 1968. № 3. С. 232–238; Комеч А. Роль княжеского заказа в построении Софийского собора в Киеве / *Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси*. Москва, 1972. С. 55–59; Комеч А. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. Москва, 1987. С. 230, 231; Штендер Г. Архитектура Новгородской земли XI–XIII веков. Ленинград, 1984. С. 4, 5; Раппопорт П. Зодчество Древней Руси. Ленинград, 1986. С. 29.

⁵⁶ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. Київ, 1976. С. 9, 10, 332.

⁵⁷ Логвин Г. О деревянном зодчестве домонгольской Руси / *Средневековая Русь*. Москва, 1976. С. 151–159.

⁵⁸ Раппопорт П. Данилов / КСИА. 1971. Вып. 125. С. 86.

На території Малого городища у Василеві на Дністрі сліди храмів було виявлено у двох місцях: «в одному з них було знайдено рельєфні плитки із зображенням орлів»⁵⁹, виготовлені з використанням тієї самої матриці, що й «плитки з білокам'яних князівських споруд у Галичі (Успенського собору та храму-квадрифолії, відомого під назвою “Полігон”»⁶⁰, а в другому – «плитки з примітивнішими рельєфами із зображенням коней, єдинорогів та оленів»⁶¹. Знайдені на городищі Замчище у Василеві розвали плиток належать двом різним будівлям. Прикметно, що лише «одна з них (що містила плитки з примітивними зображеннями) супроводжувалася некрополем. За припущенням Б. Тимощука, це і є залишки дерев'яного храму, тоді як інший пов'язаний зі світською, найімовірніше, палацовою спорудою»⁶².

З подібними розвалами полив'яних плиток, біля яких не було виявлено залишків плінфи, каменю та вапнякового щебеню, дослідники зіткнулися під час розкопок «на території Онуфріївського урочища поблизу Володимира-Волинського»⁶³. Тут поряд з розвалами плиток було виявлено середньовічне кладовище, але план будівлі дослідити не вдалося, оскільки він був зруйнований під час розорювання культурного шару. Зважаючи на назву урочища – Онуфріївщина, можна припустити, що церква, до якої належали знайдені в розвалах плитки, була присвячена св. Онуфрію. А. Пєскова запропонувала визначення приблизних розмірів цієї будівлі – 10 м Ч 15 м.

«У 1977 році під час археологічних досліджень церкви Святого Миколая середини XIII ст. у Львові»⁶⁴, під її фундаментом було знайдено керамічну

⁵⁹ Тимошук Б. Давньоруська Буковина. Київ, 1982. С. 140.

⁶⁰ Иоаннисян О. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века / СА. 1983. № 1. С. 237–239.

⁶¹ Томенчук Б. Исследование летописного Василева / Археологические открытия 1977 г. Минск, 1978. С. 413.

⁶² Тимошук Б. Давньоруська Буковина. С. 138–140.

⁶³ Каргер М. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. Во Владимире-Волынском / Ученые записки Ленинградского университета. 1958. № 252. С. 11.

⁶⁴ Могитич Р. Архітектура і містобудування доби середньовіччя (XIII – початку XVI ст.) / *Архітектура Львова. Час і стилі XIII–XXI ст.* Львів, 2008. С. 52.

плитку для підлоги та поховання, яке вказує, що «на цьому місці ще до спорудження кам'яного храму був храм-попередник, очевидно, дерев'яний»⁶⁵.

Значне нагромадження полив'яних плиток, за відсутності слідів монументального будівництва, наприклад розвалів каменю та вапнякового щебеню, було зафіксовано поблизу Галича в урочищі Побережжя. Вірогідно, тут існувала дерев'яна церква.

Археологічне дослідження давньоруських некрополів супроводжувалося знахідками полив'яних керамічних плиток. Некрополі було виявлено на території двох урочищ у Звенигороді Галицькому (Загуменки та Гоєва гора) та на городищі Пліснеськ. У 2007 році М. Філіпчук на місці знахідки плиток у Пліснеську знайшов і неглибокий кам'яний фундамент дерев'яного храму (план побудови не з'ясовано).

У 1988–1989 роках у селі Питрич поблизу давнього Галича на території урочища Гора-Монастир Б. Томенчук виявив «середньовічний некрополь, розвали полив'яних керамічних плиток, а також колоті шматки білого каменю, які, очевидно, використовувалися для фундаменту якоїсь легкої споруди»⁶⁶. Цей археологічний об'єкт «ототожнено із залишками давньоруського дерев'яного монастирського храму»⁶⁷. Про монастирський характер цієї споруди свідчать такі факти: «збереження залишків валів, що служили в давнину укріпленнями комплексу; наявність у похованнях підкладених під голову каменів (так званих кам'яних подушок), характерних саме для чернецтва; існування на цьому місті в епоху пізнього середньовіччя монастиря Святого Василя»⁶⁸. Розташування поховань і розвалів плиток та каменів дає можливість лише приблизно уявити собі габарити та контури давнього храму.

⁶⁵ Малевская М., Иоаннисян О., Могытыч И., Бучко Р. Исследования памятников архитектуры во Львове и Львовской области / *Археологические открытия 1977 г.* Москва, 1978. С. 352.

⁶⁶ Томенчук Б. Олешківська ротонда: Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. Івано-Франківськ, 2005. С. 54–56; Томенчук Б. Дерев'яна монументальна архітектура княжого Галича в новітніх археологічних дослідженнях / *Дньгслово*. Київ, 2008. С. 183.

⁶⁷ Томенчук Б. Олешківська ротонда... С. 55, 56.

⁶⁸ Там само.

У 1977 році на території Чорнівського городища (с. Чорнівка Чернівецької обл.) в аналогічній ситуації (за наявності некрополя та розвалів дрібних каменів без розчину) Б. Тимошук виявив «сліди ще одного дерев'яного храму» ⁶⁹. І. Возний, провівши додаткові дослідження в 1989–1994 роках, запропонував «вважати цю будівлю боярськими палатами XIII – XIV ст.» ⁷⁰. С. Пивоваров, інтерпретуючи об'єкт як сліди дерев'яного храму, датував його пізнішим часом – XV ст. ⁷¹. Б. Томенчук, погоджуючись з Б. Тимошуком, вважав, що «в даному разі було знайдено залишки дерев'яного храму, але датував об'єкт у межах другої половини XIII–XV ст.» ⁷². Запропоновану «Б. Томенчуком реконструкцію плану цієї споруди» ⁷³, яка повторювала його ж реконструкцію плану церкви в урочищі Гора-Монастир у с. Питрич, зважаючи на аморфність залишків фундаменту, не можна вважати вірогідною.

Те саме стосується й запропонованої І. Могитичем та схваленої Б. Томенчуком реконструкції дерев'яної церкви, сліди якої «було виявлено в 1994 році на території давньоруського могильника поблизу с. Сокілець Хмельницької обл.» ⁷⁴. Під час розкопок знайдено лише «окремі камені, на яких лежали підвалини та фрагменти горілих колод» ⁷⁵. Звісно, це не дає можливості реконструювати план цієї церкви, подібно до того, як це було розглянуто І. Могитичем, а згодом – і Б. Томенчуком. З більшою впевненістю «можна вести мову про її датування. По-перше, залишки храму перекрили поховання, датовані XII–XIII ст.» ⁷⁶, тому належать до пізнішого часу.

⁶⁹ Тимошук Б. Давньоруська Буковина. С. 110; Томенчук Б. Олешківська ротонда... С. 57.

⁷⁰ Томенчук Б. Олешківська ротонда... С. 57.

⁷¹ Пивоваров С. Християнські старожитності в межіріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2001. С. 56–59.

⁷² Там само.

⁷³ Томенчук Б. Олешківська ротонда... С. 57.

⁷⁴ Томенчук Б. Олешківська ротонда... С. 57–59.

⁷⁵ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. / ВІУ. 1999. Чис. 9. С. 5; Томенчук Б. Олешківська ротонда. С. 57, 58.

⁷⁶ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви... С. 5.

По-друге, не було знайдено «жодного фрагмента полив'яних керамічних плиток»⁷⁷, характерних для пам'яток домонгольського часу. Тому в цьому разі, очевидно, слід погодитися з датуванням церкви XIV ст.

У 2007 році в іншому місці київського Подолу – на березі Дніпра (вул. Набережно-Хрещатицька) – «було знайдено залишки ще одного київського дерев'яного храму 100»⁷⁸. Його стан збереженості був дуже незадовільний: виявлено лише дві лінії вінців зрубу, які «перетиналися під прямим кутом. Характер стратиграфії дав можливість датувати пам'ятку кінцем XI – початком XII ст.»⁷⁹. Не пізніше середини XII ст. церкву розібрали, могильник перестав функціонувати, а його територію засипали та забудували: «у культурному шарі було знайдено споруди двох садиб, розділених парканом. Кераміку цих об'єктів датовано другою половиною XII – початком XIII ст.»⁸⁰. За таких обставин ідентифікація дерев'яного храму з розташованою на відстані 100 м церквою Різдва Христового, що вперше згадується під 1564 роком, є проблематичною. Розглянемо детальніше дослідження залишків ще одного храму, що їх деякі науковці трактували як «руїни давньоруської дерев'яної споруди. Ідеться про храм в урочищі Царинка в давньому Галичі, знайдений Ю. Лукомський під час розкопок у 1988–1992 роках»⁸¹.

Залишки цієї споруди збереглися «у вигляді широкого (0,9–1,5 м) кам'яного фундаменту на глиняному розчині. Потужність фундаменту, заглибленого в материк на 0,3–0,45 м, досягала 0,7–0,85 м.»⁸². Фундамент окреслював контури «хрестоподібної трьох апсидної церкви з притвором-бабинцем у західній частині. Збереглася підлога церкви, викладена з тесаних плит вапняку та

⁷⁷ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви... С. 5.

⁷⁸ Томенчук Б. Олешківська ротонда... С. 58.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Тараненко С., Ивакин В. Про находку. С. 155–158.

⁸¹ Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича / ЗНТШ. 1998. Т. 235. С. 559–593.

⁸² Там само, С. 567–568.

полив'яних керамічних плиток з рельєфами»⁸³, близьких за характером зображень і аналогічних за технікою виконання до плиток з таких пам'яток, як Успенський собор і ротондаквадрофолій («Полігон») у Галичі, та дерев'яний храм в урочищі Хом у Василеві на Дністрі. Усередині церкви було виявлено три білокам'яні саркофаги.

Фундамент хрестоподібної церкви перекривався фундаментом ще одного храму, «складеним з річкових кругляків та білого каменю на вапняному розчині. Цей храм так і не було побудовано. Попри те що план недобудованої споруди відповідав структурі тринефної церкви, не виключено, що вона була безстовпною – жодних слідів існування підкупольних стовпів під час розкопок не було виявлено»⁸⁴.

Як зазначав Ю. Лукомський, «хрестоподібний у плані храм передував недобудованому»⁸⁵. Якщо ранішу церкву він датував «першою половиною XII ст., то другий храм, який мав бути зведений на її місці – першою половиною XIII ст.»⁸⁶.

У даному контексті нас цікавить перший храм – хрестоподібний у плані. Ю. Лукомський вважав, що цей храм, хоча й «мав потужний фундамент, був не кам'яним, а дерев'яним»⁸⁷. Підставою є те, що на кам'яному фундаменті цієї споруди збереглися сліди колод чи бруса, план дерев'яних конструкцій повторював «план кам'яного фундаменту, але контури апсид були не напівкруглі, а гранчасті. Це й стало головним аргументом, який засвідчив, що кам'яний фундамент – основа для зрубної будівлі»⁸⁸, що була храмом на кшталт

⁸³ Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича / ЗНТШ. 1998. Т. 235. С. 568–569.

⁸⁴ Там само.. С. 577.

⁸⁵ Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича / ЗНТШ. 1998. Т. 235. С. 559–593.

⁸⁶ Там само, С. 574, 589, 590.

⁸⁷ Там само, С. 589.

⁸⁸ Там само, С. 564–574.

хрещатих церков, «поширених в українській архітектурі XVI–XIX ст. як у дерев'яному будівництві, так і в кам'яному зодчестві»⁸⁹.

Водночас питання інтерпретації цього храму не таке очевидне, і є підстави вважати, що цей храм був не дерев'яним, а кам'яним. Насамперед про це свідчить характер його широкого та глибоко закладеного кам'яного фундаменту, майже наполовину заглибленого в материк. У жодній з досліджуваних дерев'яних церков такого фундаменту немає, адже дерев'яна споруда чинила невеликий тиск на фундамент.

Друга обставина – дерев'яні храми з таким характером плану в українській дерев'яній архітектурі до XVII ст. не відомі. Навіть якщо припустити, що вони «не збереглися до нашого часу, але їх будували на території Галицької Русі та в інших землях, що входили до складу України протягом XIV–XVI ст., сам характер плану церкви в урочищі Царинка змусив шукати її найближчі аналогії в кам'яному зодчестві, зокрема в галицькій церкві Святого Миколая у Львові, побудованій значно пізніше – уже в другій половині XIII ст.»⁹⁰.

Завершивши огляд дерев'яних храмів домонгольської Русі, як археологічно знайдених, так і виявлених за опосередкованими ознаками, звернемося до питання, яке довго хвилювало дослідників давньоруського зодчества – що було первинним у дерев'яних церквах цієї епохи – традиційні для Русі форми та прийоми, пов'язані з розвитком теслярства, чи форми кам'яної архітектури, що прийшли на Русь ззовні?

Майже всі дослідники вважали, що архітектурна своєрідність перших кам'яних храмів у Русі, зведених у кінці X – упродовж XI ст. візантійськими майстрами та їхніми учнями, була зумовлена тим, що майстри-каменярі, створюючи свої споруди за новою, невідомою для Русі до прийняття християнства будівельною технікою, наслідували художні традиції, які виникли

⁸⁹ Могытыч И. Крещатые церкви Гуцульщины / Архитектурное наследство. Москва, 1979. С. 97–107; Боньковська С. Хрещаті храми України (Питання походження і розвитку) / ЗНТШ. 2001. Т. CCXLI. С. 179–224.

⁹⁰ Малевская М., Иоаннисян О., Могытыч И., Бучко Р. Исследования памятников архитектуры... С. 352, 353.

у східних слов'ян ще в дохристиянську епоху, коли основним будівельним матеріалом було дерево. Але майже всі дерев'яні храми домонгольської Русі, які вдалося «дослідити археологічно, а не лише зафіксувати сам факт їх існування, продемонстрували залежність від форм кам'яної архітектури. Це виявилось і в облаштуванні підлоги з керамічних плиток, характерних для пам'яток монументального зодчества, і в висотних формах завершення, і в створенні храмів-ротонд – типових для кам'яної, а не для дерев'яної архітектури»⁹¹.

Прагнення наслідувати кам'яні споруди привело до того, що дерев'яні церкви покривали розписами. Так, Житіє святих Бориса і Гліба повідомляє, що «містобудівник Милонег не лише “възгради църковъ велику” у Вишгороді, але й “испѣса всю и украси ю всею красотою”»⁹². Сліди розписів було знайдено й під час розкопок храму в с. Мартинівка. Найімовірніше, це «були не шматки штукатурки з фресками, як вважав Б. Тимошук»⁹³, а фрагменти грубого левкасу зі слідами живопису. Очевидно, «розписи домонгольських дерев'яних церков становили монументальні композиції, створені за технікою іконопису, і повністю покривали стіни. Традиція таких розписів добре відома за пам'ятками середньовічної дерев'яної архітектури Скандинавії»⁹⁴, а також за «зразками західноукраїнських церков XVI–XVIII ст.»⁹⁵. У тому, що такі розписи існували й в дерев'яних спорудах домонгольської Русі, переконують «знайдені в Новогрудку під час дослідження дерев'яної будівлі цивільного призначення фрагменти розписів»⁹⁶ на шарі левкасу значної товщини. На цих фрагментах чітко видно сліди прилягання до колод зрубу та залишки живопису.

⁹¹ Січинський В. Ротонди на Україні. К., 1929. Т. 32. С. 68–72.

⁹² Абрамович Д. Жития св. мучеников Бориса и Глеба. С. 55.

⁹³ Тимошук Б. Північна Буковина – земля слов'янська. С. 74.

⁹⁴ Tuulse A. Skandynawia romańska. II. 9; Ullin M. Medeltida trdkyrkor. Stockholm, 1983. Del. I. S. 22, 23, 26, 27, 113, 117, 130, 133, 140–142, 149, 157, 182, 183, 222.

⁹⁵ Миляева Л. Росписи Потелыча. М., 1971; Логвин Г. Украинские Карпаты. М., 1973. С. 45–50.

⁹⁶ Гуревич Ф. Древний Новогрудок. Л., 1981. С. 36–38.

Отже, археологічні дані про дерев'яні храми домонгольської Русі свідчать, що за усієї традиційності використання дерева як основного будівельного матеріалу, а також за несхожості конструктивних прийомів і форм дерев'яної та кам'яної архітектури, давньоруські теслярі, створюючи дерев'яні церкви, наслідували форми кам'яного зодчества. Підтвердилася гіпотеза Г. Логвина про те, що незбережений до нашого часу тип дерев'яних храмів домонгольської Русі з рубленими верхами втілено в українській дерев'яній архітектурі.

Особливості формоутворення найдавніших дерев'яних церков дозволили по-новому поглянути на багатoverхість великих дерев'яних соборів Х–ХІІІ ст., подібних храму-мавзолею у Вишгороді чи дерев'яній Софії в Новгороді. Тоді, коли з дерева необхідно було побудувати великий храм, це робили лише одним способом – збільшували кількість зрубів. Оскільки внутрішній простір таких церков врешті-решт перетворився б на систему приставлених один до одного й дуже затемнених зрубів колодязів, будівничим, по-перше, треба було завершити кожний із цих зрубів банею чи наметом на світловому барабані; по-друге, прорізати в суміжних стінах зрубів отвори, що з'єднували б їх один з одним. Якщо перший прийом приводив до появи складних тринадцятиверхих композицій, то при застосуванні другого ізольовані зруби утворювали єдиний простір інтер'єру. Чим більші були ці отвори, тим ціліснішим мав бути простір. Тому ми, по-перше, наголошувати на мініатюрі з Життя святих Бориса і Гліба в Сильвестрівському збірнику ХІV ст., де зображено храм-мавзолей у Вишгороді, – будівлю, що складалася з п'яти окремих об'ємів, кожен з яких мав своє купольне завершення; по-друге – погодилися з гіпотезою Г. Логвина про збереженість типу домонгольських дерев'яних храмів в українській дерев'яній архітектурі.

Українська архітектура XVII–XVIII ст. мала чимало прикладів таких багатозрубних, багатоверхих церков. Великі “козацькі” собори, наприклад «семиверхий храм Вознесіння в м. Березна на Чернігівщині, п’ятиверхий собор

у Ромнах та побудований за наказом запорожців майстром Я. Погребняком грандіозний дев'ятиверхий собор у Новомосковську (Дніпропетровська обл.)»⁹⁷, очевидно, зберегли вигляд таких споруд, «як п'ятиверхий храм-мавзолей Бориса і Гліба у Вишгороді, тринадцятиверха дерев'яна Софія в Новгороді або велика дубова церква в Ростові»⁹⁸.

Попри незвичайність таких композицій, їх несхожість з кам'яними соборами та невідповідність принципам будівництва, їхні форми багато в чому подібні. Зруби, з яких склалися великі “козацькі” собори, не лише увінчані кожний своїм верхом – банею, але й відкриті один для одного широкими прорізами – арками. Ці отвори з'єднували окремі компартименти-зруби в цілісний, але складний простір інтер'єру (принцип побудови простору, аналогічний до облаштування інтер'єрів Софійських соборів у Києві, Новгороді та Полоцьку) та сприяли утворенню в місцях перетину стін опорних елементів, форма яких була подібна до форми хрещатого стовпа в кам'яному зодчестві. Схожою виявилася не лише форма, але й функція цієї конструкції, адже саме на кутки зрубів, які, перетинаючись, утворювали щось на зразок хрещатих стовпів, опиралися восьмерики барабанів, перехід до яких від четверика основного зрубу здійснювався за допомогою “залому” – дерев'яної імітації кам'яного куполу на пандативі.

1.3. Особливості давніх дерев'яних житлових споруд

Досі не вдається послідовно систематизувати та визначити взаємозв'язок історії розвитку житла ранніх слов'ян і житла перших давньоруських міст. У межах культурних ареалів, які ототожнюються сучасними дослідниками з

⁹⁷ Логвин Г., Миляева Л. Искусство Украины / История искусства народов СССР. Т. 4. С. 174–176.

⁹⁸ Иоаннисян О. Деревянные храмы домонгольской Руси / Средневековая Русь. М., 1976. С. 4–46.

літописними племенами та племінними союзами Східної Європи, науковці відзначають багатоманітність типів і форм будівель, що можна пояснити впливом місцевих традицій. Забудова території, що згодом склала ядро Київської Русі, характеризується широким діапазоном розмірів, різними пропорціями котлованів, варіантами конструкцій стін та типами опалювальних пристроїв. Визначений тип слов'янського житла сформувався лише з середини I тис. н. е.

У VI–VII ст. конструктивно житло було заглибленою в землю спорудою з каркасновалькованими стінами та кутньою піччю, викладеною з каменю або глини. Тривалий час будинки не зазнавали суттєвих змін, розміри стандартизувалися, а форма наближалася до правильного квадрата, піч розташовували в кутку. На місці поселень празької культури, що займала величезний ареал від Моравії на заході до Дніпра на сході, було досліджено найбільше будівель, там простежується певна закономірність – вхід до житла був, зазвичай, навпроти челюстей печі. На лівобережжі Дніпра, у VI – VIII ст. продовжували функціонувати так звані напівземлянки з центральним стовпом та відкритим вогнищем. Наземні зрубні житла цього часу були поширені в лісовій зоні.

Яким чином із вказаного розмаїття традицій склався тип міської забудови, достеменно не відомо. Те, що дослідили археологи – ранні етапи життя слов'янських міст, зокрема в Києві, – за своїм рівнем є зовсім іншим типом будівництва, у порівнянні з тим, що трапляється в слов'янських поселеннях. У новій забудові досить важко відшукати такі типові ознаки попереднього будівництва, як хаотичність, одноманітність, коли будівлі майже однакового типу заповнювали всю територію. Не простежується й колишнє розташування, за яким житла зводили досить віддалено одне від одного.

Завдяки розкопкам виявлено добре впорядкований простір з поділом міської території на прямокутні ділянки. Вихідним елементом такого плану

стала садиба, забудова якої була ретельно продумана, а кожна функціональна частина мала окреме призначення. Гнучкість трасування вулиць, що оминали природні перешкоди, не була підставою для заперечення регулярного плану, іноді перша міська забудова з'являлася вздовж пожвавленого шляху, який і ставав головною вулицею; інколи планування велося навколо центрального ядра – культової споруди чи площі. Усе це вказує на наявність досить розвинутої міської будівничої культури, що мала низку нових властивостей.

Слід зазначити, що виявлені рештки жител інтерпретували не завжди однозначно. Перші висновки стосовно архітектурних споруд Києва давньоруської доби на початку XX ст. зробив Вікентій Хвойка. Як засвідчує його невелика публікація, «у центральній частині Старокиївської гори, завдяки розкопкам 1907–1908 років, вдалося виявити рештки близько двадцяти житлових будівель. За висновками автора, вони були зроблені з дерев'яних колод і заглиблені в землю так глибоко, що лише трохи підіймалися над поверхнею. Будівлі мали форму правильного чотирикутника, але іноді в одному кінці до них прилягала прибудова у вигляді бічного виступу, що був різновидом сіней. Стіни виготовляли з товстих дерев'яних колод»⁹⁹.

За публікацією В. Хвойки досить складно точно визначити, який саме тип будівель описував автор. Дивує не лише кількість жител, виявлених на невеликій за площею ділянці, яка, перш ніж розвинулася в так зване “місто Володимира”, тривалий час була місцем, де язичницьке населення ховало своїх померлих.

За останні десятиліття топографія й розміри Могильника I (некрополь IX – першої половини X ст.), виявленого на Старокиївській горі, суттєво уточнені. У південно-східному напрямку він простягався до Михайлівської гори, у південно-західному – до району Золотих воріт “міста Ярослава”. Уточнення

⁹⁹ Хвойка В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. Київ, 1913. С. 73.

топографії Могильника принесло й інші важливі результати: київські археологи навчилися чіткіше диференціювати знайдені в землі давні котловани, оскільки заглиблення з рештками дерев'яних конструкцій не завжди могло бути житлом.

На сучасному етапі досліджень можна припустити, що певна частина об'єктів, зафіксованих В. Хвойкою, були не залишками громадських дерев'яних архітектурних споруд раннього Києва, а рештками поховальних комплексів дохристиянського періоду київської історії. Перш ніж насипати курган, робили підземний котлован площею близько 10 м, стіни якого закріплювали дерев'яною стовповою (рідше – зрубною) конструкцією з перекриттям. Однак висновки, запропоновані В. Хвойкою, міцно вкоренилися в науковій історіографії.

Наступний етап вивчення дерев'яних будівель Києва пов'язаний з ім'ям Г. Корзухіної, яка в середині 50-х років XX ст. «здійснила повторний аналіз матеріалів розкопок В. Хвойки і дійшла висновку, що рештки трьох будівель, виявлених у 1907–1908 роках на території Старокиївського відділку (на той час це була садиба М. Петровського), були “цілком чи частково двоповерховими, з підвальними виробничими приміщеннями”»¹⁰⁰. А дотичні бічні споруди – одноповерховими. Стіни будівель були зрубними або ж мали в основі дерев'яностовповий каркас. Нині вони актуальні у світлі розпочатої дискусії про причини, початки та способи появи громадської забудови Старокиївської частини Києва. Виявилося, що в межах уявлень, утверджених у 70–80-х роках XX ст. про Старокиївську гору як місце, де з VI ст. до другої половини X ст. тривав безперервний розвиток міської забудови, стало досить складно об'єктивно інтерпретувати наявні наукові артефакти.

Виникла потреба у створенні нової концепції розвитку та становлення міста, яка б урахувала розвиток міського життя на території Подолу. До цього спонукало й те, що за останні десятиліття минулого століття під час розкопок на

¹⁰⁰ Корзухина Г. Новые данные о раскопках В. В. Хвойко / СА. М., 1956. Т. XXV. С. 322–329.

Подолі та одночасно – у Верхньому місті, було виявлено низку археологічних знахідок, що ілюструють процеси зміни одного міського ландшафту іншим.

Зрубні будівлі з'явилися на Подолі наприкінці 80-х років IX ст. Найраніша дендродата, 887 рік, – час, коли ситуація у Верхньому місті виглядає як початок формування великого курганного некрополя. Вражають також темпи освоєння під масову міську забудову до цього майже недоторканої царини між відрогами гір та правим берегом Дніпра. Починаючи з часу спорудження «перших будівель і до 20–30-х років X ст. вже було засвоєно величезну за середньовічними мірками територію – близько 100 га. До того ж необхідно врахувати, що у вказаний хронологічний проміжок територія Подолу щонайменше п'ять разів зазнавала впливу таких катаклізмів, як повені. Зсуви й наміви річкового піску, спричинені ними, змушували жителів щоразу відбудовувати свої садиби»¹⁰¹.

Місто почало формуватися вздовж головної вулиці по береговій лінії. Кінці вулиць, як засвідчують найновіші дослідження, виходили до двох старовинних підйомів (узвозів) – провідних шляхів до Верхнього міста. Ця обставина, на наш погляд, може бути яскравим підтвердженням тези про зв'язок населення Подолу з курганами у Верхньому місті.

Отже, дорога, вздовж якої почала формуватися перша забудова Подолу, вела до ранніх міських некрополів: «південний напрямок – до Могильника I на Старокиївській горі; північний – спочатку до підніжжя Кирилівських висот, а далі – на плато, відому дослідникам історичної топографії місцину, Лису гору, де ще наприкінці XIX ст. було виявлено та вивчено групу ранніх курганних поховань – Могильник II»¹⁰².

Дуже важливо було правильно відтворити зміну одного ландшафту на інший. Найрезультативнішими щодо цього виявилися розкопки Я. Боровського

¹⁰¹ Сагайдак М. Давньокиївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. Київ, 1991. С. 48–65.

¹⁰² Sahaydak M. Medieval Kiev from the Podil District / Ruthenica. K., 2004. T. IV. С. 139-140.

біля краю оборонного рову, що оточував “місто Ярослава” на початку XI ст.

Там було зафіксовано три квадратні котловани – рештки поховальних камер з обрядами кремації, а також не менше трьох глибоких і великих заглибин овальної чи “апсидоподібної” форми. У заповненні останніх, як і попередніх, «виявлено знахідки, типові для поховальних комплексів IX – XI ст. На межі X – XI ст. в побутуванні досліджуваної ділянки відбулися суттєві зміни: кургани й насипи, які за авторською інтерпретацією були культовими спорудами (капищами), знесено, а на їхньому місці з’явилася міська житлова забудова з головною вулицею, провулком та парканами, що відгороджували ділянки та будівлі. Ця забудова проіснувала аж до другої половини XII ст., коли розпочалися радикальні зміни, пов’язані з утворенням поблизу монастирського комплексу»¹⁰³.

Нові дослідження ще раз підтвердили, що протягом IX – XI ст. на цій території міста, за винятком Замкової гори та незначної частини Старокиївської, яка була в межах так званого найдавнішого городища, майже не було міської забудови. Упродовж зазначеного періоду панівними забудовами штучного типу тут були лише курганні насипи дохристиянського могильника, розташовані на мальовничому плато, укритому залишками реліктових дібров.

Нині відомо, що археологічні пам’ятки центральної частини Києва VI–VIII ст. «не утворювали єдиної безперервної забудови, і тому не могли бути прапредками розвинутого міського комплексу споруд, що виник на Старокиївській горі наприкінці X – на початку XI ст.»¹⁰⁴.

Отже, впровадження в київське будівництво зрубної техніки стало відправною точкою, з якої почався відлік міської масової громадської забудови. Нові дослідження зазначеної проблеми привели до виникнення нової концепції утворення й розвитку міського організму. Її ключовим комплексом стали

¹⁰³ Боровський Я., Калюк О. Дослідження київського дитинця /Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. К., 1993. С. 3–33.

¹⁰⁴ Mable E. Die Anfänge Kiews (bis ca. 980) in archäologischer Sicht / Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. Forschungsberichte. – Stuttgart, 1987. Bd. 35. № 1. S. 100-101.

старожитності, виявлені під час розкопок на території Подолу, тобто горизонти першого заселення нижнього міста. Це заселення, початок якого пов'язують з останньою чвертю IX ст., на нашу думку, було повноцінним відповідником міського способу життя, а також пов'язаного з ним масового громадського будівництва.

Житлово-господарський комплекс подільської садиби складався здебільшого «з одно- або двокамерних зрубів»¹⁰⁵. Окрім того, з'ясувалося питання про використання в середньовічному Києві стовпової конструкції. Остання, безперечно, була «добре відома київським будівничим з найдавніших часів, проте вона була не визначальною, тобто використовувалася переважно як допоміжна»¹⁰⁶. До такої конструкції вдавалися переважно тоді, коли було необхідно знайти якесь не зовсім стандартне вирішення, наприклад, незайнятий біля головних будівель садиби простір був замалий для встановлення повноцінної квадратної чи прямокутної споруди, тому його заповнювали стовповою конструкцією.

Найпростіший тип будівлі зводили на звичайному земляному майданчику, який вирівнювали, підсипали й втрамбовували для надання йому форми рівної горизонтальної поверхні. Наступним заходом було обладнання призначеного для зведення зрубу горизонтального майданчика додатковою дерев'яною конструкцією, яка запобігала просіданню. Її виготовляли з дощок, встановлених по периметру майданчика на зовнішній поверхні і закріплених ззовні вертикально вбитими кілками. Земляна платформа, облаштована таким чином, була підвищена над загальною денною поверхнею садиби на висоту дошки. Особливістю дощок, що утримували платформу, були наскрізні отвори, призначені для дренажу води, що запобігало гниттю нижнього вінця зрубу.

¹⁰⁵ Сагайдак М. Гражданская архитектура домонгольского Киева / Ант. 2008. № 19–21. С. 23.

¹⁰⁶ Гупало К., Толочко П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень. / *Стародавній Київ*. Київ, 1975; Толочко П., Гупало К., Харламов В. Розкопки Києвоподолу 1973 р. / *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ, 1976; Гупало К. Деревянные постройки древнекиевского Подола / *Древности Среднего Поднепровья*. Киев, 1981. С. 85.

Траплялися випадки, коли платформу обносили дошками не лише по периметру ззовні, але й зсередини, по кутках їх скріплювали вирубками, а також з'єднували за допомогою пазів з колодами самого зрубу. Виявилося, що такі способи будівельники використовували від самого початку будівництва на Подолі. У 2002 році на ділянці на Ярославському провулку було «розкопано зруб, розміщений на підвищеній платформі й обнесений по периметру дошками, поставленими на ребра. Щоб запобігти зсуву дощок, їх закріплювали вбитими в землю кілками, а торці спеціальною врубкою з'єднувалися з колодами зрубу, кінці яких виступали із замка. Специфічною особливістю цього зрубу було виготовлення кутніх замків, виконаних різними способами: західний і східний кути будівлі були з'єднані звичайним способом “в обло”; північний – “в лапу”; південний – одна колода “в лапу”, друга “в обло”»¹⁰⁷.

Для облаштування земляних майданчиків використовували круглі колоди, схожі на ті, з яких зводили стіни зрубу, а іноді – й конструктивні деталі верхніх частин попередніх будівель. Ще один спосіб підготовки платформи для встановлення зрубу полягав у тому, що земля утримувалася конструкцією, виготовленою з тину, підвищеного над денною поверхнею на 20–30 см. Ретельну підготовку платформи робили зазвичай під головну будівлю садиби, тобто під житло, а допоміжні кімнатні споруди для зберігання товарів встановлювали безпосередньо на землю.

Наступним етапом було виготовлення підмурівка, над яким зводили стіни з колод. За основу брали обкорковані колоди різної довжини (50–80 см; 1,5–2,5 м), які можна диференціювати за розміщенням відносно стін. Горизонтально покладені колоди, один край яких був обрубаний сокирою “на конус”, домінували як спосіб обладнання підмурівка. Їх також можна групувати за місцем укладки: стіни, кути чи підвалини підлоги зрубу. Кількість підкладок під

¹⁰⁷ Харламов В. Опыт историко-архитектурных реконструкций жилой мас-совой застройки древнего Киева. Новое в археологии Киева. К., 1981. С. 137–140.

стінами залежала від їх довжини. Інколи для цього використовували обрізки дошок: їх розміщували перпендикулярно до стіни на відстані близько 30–50 см, у деяких випадках – у комбінації з підкладками інших типів.

Окремо слід відзначити чотирьох ярусну підкладку з дощаних обрізків, зафіксовану під східним кутом зрубу № 2, розкопаного в 1972 році на Контрактовій площі. Іноді колоди, призначені для підкладок для збільшення стійкості вінців зрубу, мали спеціально вирубаний зверху паз-чашку. Тип вертикальних підмурівкових опор використовували для будівель, призначених для зберігання товарів. Так звані “стілці” виготовляли з обрізаних колод, встановлених під блоки кута та під стіни. Для підкладок робили спеціальні заглиблення в землі. В окремих випадках північний кут зрубу спирався на вертикально поставлену опору, а протилежний – на камінь.

Зрубні будівлі Подолу Х – ХІ ст. склалися з трьох основних частин: підкліті, житлового ярусу та горища. У зв’язку з цим виникала проблема облаштування автономних входів у ці помешкання. У 2003 році на ділянці на вулиці Хорива, 39 було виявлено велику зрубну будівлю. Вдалося розкопати її південно-східний фасад, до якого прилягали сходи, що вели до підкліті. Пандус сходів було влаштовано в спеціально викопаному котловані, глибина якого – 1,3 м, а стіни пандуса були укріплені кантованими колодами. Нижню пару кантованих брусів кріпили до землі за допомогою спеціальних врізувань через отвори в центральній частині. Указані квадратні вирубки чашки могли використовуватися також для укладки підвалин, що були опорою настилу, який не зберігся. Верхня пара колод сходів була зроблена із заокруглених деревин, викладених безпосередньо на денній поверхні землі. Зовнішній кінець колод був перев’язаний деревиною, укладеною поперек та скріпленою вирубаною “чашкою”. Іншим кінцем верхня пара колод була врубана в стіну будівлі.

Між нижньою та верхньою парами колод торцем було встановлено широкі дошки, що прилягали до земляних стін та утримували їх від розповзання.

Східці драбини було виконано з обаполів (довжина 1,1 м), які округлою частиною спиралися частково на землю, частково – на вбиті під ними опори-бруси. До землі східці було прибито дерев'яними квадратними кілками-тиблями, які пропускали через пази такої самої форми. Перед входом на драбину було вистелено настил із широких дощок.

Масивна конструкція засвідчує важливе значення цього входу, що вів до підкліті будівлі. Цокольне приміщення, очевидно, виконувало функцію складу сховища, на що вказує той факт, що вхід було зроблено до ремісничої частини садиби. Судячи з виявлених там спеціальних дерев'яно-земляних чанів, там було розміщено велике чинбарне виробництво.

Отже, можна зробити висновок, що благоустрою входів надавалося вагоме значення. Вони диференційовані за функціональним призначенням: одним користувалися для входу до центральної частини подвір'я й далі на вулицю, іншим – до “підкліті”. Рух по двору навколо зрубу організовували за допомогою спеціальних галерей. До знахідок такого штибу дослідники подільських зрубів відносять стовпову конструкцію, виявлену під час розкопок на вулиці Спаській у 1972 році. Напрямок останньої відновлено за серією однакових товстих стовпів (20 см), у кожному з яких було вирубано вертикальні пази однакового розміру. У нижній частині паза було пропущено балку (діаметр – 8 см) з напівкруглою виїмкою по всій довжині верхньої частини. Зверху балки конструкція забиралася колотими дошками, нижній край яких лежав у жолобоподібній балці, а торці закладалися в згадані пази стовпів стійок. У верхній частині дощок стіни було зроблено отвори.

Будівля становить особливий інтерес для науковців, по-перше, значними розмірами – довжина однієї зі стін складала понад 10 м, ширина – понад 6 м, по-друге, вона є прикладом використання стовпової конструкції в поєднанні зі зрубом. Усе це свідчить про «незвичайний характер її функціонального

призначення. На це також вказують результати нових розкопок Подільської археологічної експедиції 2003 року»¹⁰⁸.

На Житньооторговій площі, біля підніжжя Замкової гори, було розкопано рештки міського кварталу, що складався із садиб, позначених літерами А, В, С. Найповніше була вивчена “Садиба В”, життя на якій вдалося дослідити на трьох горизонтах побутування тривалістю 129 років (887–1116). Кордони садиби майже не змінювалися, як і площа, що складала 375 м². З трьох боків вона межувала з аналогічними садибами, що прилягали до неї, а південно-східною частиною – зі струмком, що протікав у напрямку Дніпра з Кожум'яцького та Глибочицького ярів. Будівля була типовою для Подолу садибою, у якій відобразилися ознаки громадського будівництва X – XI ст. Будівлі (а їх разом з погребом було чотири) розміщувалися по периметру садиби. Житловий зруб у північному кутку щільно прилягав до паркану. Ворота були встановлені в південному кутку садиби, тобто по діагоналі від житла. До в'їзду в садибу було зроблено настил на двох паралельних лагах, що закінчувалися біля входу до великої зрубною будівлі в західному кутку садиби напроти воріт. Центральна частина садиби була вільним від забудови відкритим подвір'ям. З південно-західного боку садиба межувала з меншою за площею “Садибою А”. З півдня її природним кордоном була берегова лінія невеликої річки, а з північного й південного заходу – загороджена парканом. Визначене під час розкопок призначення будівель на садибі засвідчує, що одна частина садиби (прилегла до джерела) виконувала урочисту функцію й мала назву чистий або “білий” двір, друга – мала господарське призначення.

Отже, зрубна конструкція масово з'явилася в Середній Наддніпрянщині разом з виникненням міського способу життя, хоча окремі зрувні елементи відомі з VIII–IX ст. Це найпростіша, спочатку квадратна, а до XI ст. – прямокутна будівля з округлих колод, складених одна на одну та з'єднаних на

¹⁰⁸ Сагайдак М., Тимошук В. Звіт Подільської експедиції ІА НАНУ про археологічні дослідження за адресою: Ярославський провулок, 4 в. 2002 р. / НА ІА НАНУ, С. 23; Сагайдак М. Великий город Ярослава. К., 1982.

кінцях вирубками. Найдавнішим і найпоширенішим способом з'єднання є кругла конструкція з чашею в нижній колоді, що скріплювала колоди під прямим кутом. Розвиток конструкції житлового зрубу відбувався по лінії перетворення квадратної споруди у двокамерне приміщення – “п’ятистінок”. Найдавніші зруби Київського Подолу (IX – X ст.) виконані, можливо, на індивідуальне замовлення: використано масивні колоди, ретельно підібрані за товщиною та довжиною. Діаметр нерідко більший за 20–25 см, фундаментні підкладки – до 40 см, товсті колоті дошки (до 6 см) використовували для настилу підлоги. І хоча всі елементи конструкції обробляли дуже ретельно, виправляли найменші прорахунки, проте будівлі мали вигляд надміру масивних, як на свої розміри. Значно гармонійнішими в пропорціях були споруди великих розмірів – одну з яких знайдено на Подолі. Вона нагадує так звані “нефні” або зальні будови. Стіни галерей виконували з дощок, складених одна на одну й прилаштованих у вертикально вирізаний паз у стовпах, що встановлювали паралельно до зрубною стіни.

Будівлі розміщували по периметру садиби, намагаючись якнайкомпактніше розташувати їх відносно лінії паркану. На початок XI ст. з’явився стійкий тип споруд, що поступово став масовим. Сформувалося оптимальне співвідношення всіх розмірів будівлі, тобто певна єдність функціонального призначення зрубною конструкції та її архітектури.

Основним типом будівель цього етапу був двокамерний зруб – “п’ятистінок”. Обов’язковим елементом його зведення став спеціально підготовлений майданчик, обнесений дерев’яним укріпленням. Пропорції зрубу стали більш видовженими, використовувалися тонші та довші колоди, чашку вирубували глибшу, майже на всю товщину, тому щільність прилягання колод одна до одної збільшилася. Простінок розділяв прямокутний зруб на велику (квадратну) кліть та малу. У першій (теплій) в одному з кутків, а іноді – в центрі, ставили піч, обов’язково настиляли дощату підлогу; друга (холодна)

камера, куди вели вхідні двері, виконувала функцію допоміжного приміщення. Іноді з боку малої камери додавали приставну кліть.

Отже, розвиток дерев'яної громадської архітектури Києва, який хоч і відбувався шляхом запозичення зрубної конструкції, не можна класифікувати як просте наслідування. Походження зрубної техніки будівництва належить до категорії дискусійних питань. Досить закономірно шукати її корені в Північній Європі, однак зрубні будівлі в Норвегії та Швеції датують не раніше XI ст. Найбільш ранні зруби знайдено в Старій Ладозі, що датуються VIII – IX ст., проте між зрубними традиціями кожного з указаних регіонів існують суттєві відмінності: «у Старій Ладозі використовувався спосіб рубки кутових пазів “вобло”. У Норвегії, паралельно з указаним, застосовували принципово відмінний спосіб рубки зрубу. Київську традицію слід вважати пошуком та набуттям необхідних професійних навичок і форм. Поступово такі форми було знайдено, і архітектура набула необхідної гармонійності та легкості. Цьому сприяло й вироблення власних оригінальних форм, що використовувалися на високому рівні стандартизації»¹⁰⁹.

Архітектура надзвичайно тісно пов'язана з життям. На неї впливають найрізноманітніші фактори (соціальні, економічні, наукові, технічні, етнічні). Архітектурні споруди – пам'ятки певної історичної епохи – несуть на собі відбиток цих епох. Умови виникнення тієї чи іншої архітектурної традиції можуть бути різноманітними, але, починаючи з моменту свого виникнення, архітектура стала самостійним організмом, що продовжує своє життя за межами епохи, у якій вона зародилася. Це надзвичайно важлива обставина, що дозволяє глибше зрозуміти розвиток слов'янської дерев'яної архітектури. Перш ніж перетворитися на складову частину традиційної культури, яку найчастіше

¹⁰⁹ Sagaydak M. Building Archaeology of the Secular Architecture of the 10th–11th Cent. Kyivan Rus' Town / Proceedings of Second International Congress on Construction History. Cambridge University, 2006. Vol. 3. Pp. 2759–2776.

інтерпретують як сільську, дерев'яна архітектура пройшла довгий шлях, пов'язаний зі становленням та розвитком східнослов'янського міста.

Можна з упевненістю стверджувати, що в громадській міській забудові київського Подолу завжди дотримувалися стійкої традиції зводити споруди по периметру двору. Складно визначити, звідки в Середній Наддніпрянщині в другій половині IX ст. з'явився такий розвинений спосіб дерев'яного будівництва, адже попередні археологічні культури, що побутували в цьому районі впродовж VII–VIII ст., не володіли ним такою мірою. Легкість, з якою новий спосіб упровадився до громадської забудови міста, демонструє, що протягом IX – X ст. там сформувалася нова культура, здатна до швидкого засвоєння та поширення всього нового.

Висновки.

Узагальнюючи сказане в першому розділі, необхідно відзначити:

1. Містобудування і архітектурні споруди давньої України увібрало у себе кращі риси європейського зодчества. Розвинений характер землеробства південних регіонів Русі дав підстави стверджувати, що міста виникли тут раніше, ніж на півночі. Їх вважали центрами землеробської околиці. Саме цим пояснюється інтенсивний розвиток міст довкола стольного града Києва. Ремеслу й торгівлі на початкових етапах формування не надавалося великого значення, бо саме вони стали основоположними венами й артеріями торгівлі давніх міст України. На думку вчених, торгівля лише сприяла процвітанню найбільш залюднених міст, та при цьому абсолютно не бралася до уваги функціонування дніпровського водного шляху.

2. Сакральні собори Княжої України, не лише увінчані кожний своїм верхом – банею, але й відкриті один для одного широкими прорізами – арками. Ці отвори з'єднували окремі компартименти-зруби в цілісний, але складний простір інтер'єру (принцип побудови простору, аналогічний до облаштування інтер'єрів Софійських соборів у Києві, Новгороді та Полоцьку) та сприяли утворенню в місцях перетину стін опорних елементів, форма яких була подібна до форми хрещатого стовпа в кам'яному зодчестві.
3. Громадські міські забудови Русь-України завжди дотримувалися стійкої традиції зводити споруди по периметру двору. Складно визначити, звідки в Середній Наддніпрянщині в другій половині IX ст. з'явився такий розвинений спосіб дерев'яного будівництва. Легкість, з якою новий спосіб упровадився до громадської забудови міста, демонструє, що протягом IX – X ст. у провідних поселеннях Київської Русі сформувалася нова культура, здатна до швидкого засвоєння та поширення всього нового.

РОЗДІЛ 2

САКРАЛЬНА МУРОВАНА АРХІТЕКТУРА: СПАДОК ДУХОВНОСТІ ТА МАЙСТЕРНОСТІ

Сакральна мурована архітектура є однією з найвищих проявів архітектурного мистецтва та віри в єдність духовного та фізичного. Вона стала символом вікових духовних пошуків людства та втіленням віри та релігійного спокою у камені та цеглі. Розділ 2 магістерської роботи присвячений розгляду сакральної мурованої архітектури, яка є не лише свідком історичних епох, але й скарбницею духовних цінностей та архітектурної майстерності.

Сакральна мурована архітектура відзначається своєю неперевершеною красою та грандіозністю. У цьому розділі ми досліджуємо найбільш визначні споруди, які стали символами віри та духовності, розкриваючи їхню архітектурну унікальність та історичне значення.

Сакральна мурована архітектура – це результат колективного зусилля архітекторів, будівельників, скульпторів та художників. Ми досліджуємо процес створення цих шедеврів, від ідеї та проєктування до самого будівництва та декорації, розкриваючи талант та майстерність людей, які втілювали свою віру у камінь та муру.

Кожна деталь сакральної мурованої архітектури має своє значення та символіку, що відображає віру та духовний світ. У цьому розділі ми розглядаємо різноманітні символи, що інкрустовані у камені та цеглу, та вивчаємо способи передачі духовних повідомлень через архітектурні рішення.

Сакральна мурована архітектура є живим свідком духовного спадку та майстерності минулих поколінь. Вона завжди залишає нас в захваті своєю красою та глибоким значенням. У цьому розділі магістерської роботи ми

розглянемо цю унікальну архітектурну спадщину, яка продовжує надихати та об'єднувати людей через віру та мистецтво.

2.1. Сакральна Архітектурна Творчість

Давньоруське зодчество періоду до монгольської навали (кінець X – середина XIII століття) відзначається в історії середньовічної європейської архітектури своєю «унікальністю та значущістю. Це період, коли давньоруські зодчі вперше виявили виразну тенденцію до самостійності у створенні архітектурних форм, не забуваючи при цьому про спадкові зв'язки з архітектурою Візантії»¹¹⁰.

Хоча архітектура давньої Русі генетично пов'язана з Візантією, вона також відзначається своєю унікальністю, проявляючи «намагання до самостійності у формуванні типологічних образів. Ця архітектура була частиною східнохристиянської традиції, проте водночас вона відзеркалювала вплив архітектурних процесів, що розвивалися в романській архітектурі Центральної та Західної Європи»¹¹¹.

Важливо враховувати декілька ключових факторів у дослідженні давньоруської архітектури цього періоду. По-перше, не зважаючи на певне збільшення числа відомих пам'яток, кількість цих об'єктів була відносно невеликою у порівнянні з архітектурною спадщиною Візантії та Західної Європи того часу. Це пов'язувалося не зі слабко розвиненою архітектурною традицією Русі, а з «особливою організацією будівельної діяльності, відсутністю вільних артилей, які могли б будувати на замовлення приватних осіб чи окремих міст (виняток становив Новгород). Майже всі великі будівельні

¹¹⁰ Раппопорт П. Строительные артели Древней Руси и их заказчики. С. 85,

¹¹¹ Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников / Археология СССР / САИ. Ленинград, 1982. Вып. 1–47. С. 6–116.

проекти домонгольської Русі були зосереджені в руках князівської верхівки, що призвело до обмеженої кількості будівельних артілей. Таким чином, за два століття від хрещення Русі до монгольської інвазії було зведено значно менше монументальних споруд, ніж в інших християнських країнах»¹¹².

Давньоруські будівельники були високо поважні у суспільстві, але вони також знаходилися у сильній залежності від своїх замовників-князів. Будівельна діяльність «була державною і підкорялася волі князів. Навіть церкви мали власні будівельні організації лише в окремих випадках, а основним об'єктом будівництва були храми. Більшість монументальних будівельних робіт на Русі були зосереджені в руках князівської верхівки, що призвело до обмеженої кількості будівельних артілей»¹¹³.

До монгольської навали будівництво з каменю в Русі практично не існувало, і головним будівельним матеріалом було дерево. Важливою особливістю «було використання плінфи на цем'янковому розчині, яка стала традиційним матеріалом для будівництва в Русі. Проте в окремих регіонах, таких як Галицька та Володимиро-Суздальська землі, використовувалися тесані блоки вапняку на вапняному розчині»¹¹⁴.

За цими специфічними особливостями періоду до монгольської навали стоїть безсумнівна цінність давньоруської архітектури та її внесок у світову культурну спадщину.

Отже, у підрозділі "Сакральна архітектурна творчість" було досліджено важливий період історії давньоруської архітектури, а саме період до монгольської навали (кінець X – середина XIII століття). Здійснено аналіз основних характеристик та особливостей архітектурної творчості цього періоду.

¹¹² Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников / *Археология СССР*. САИ. Ленинград, 1982. Вып. 1–47. С. 6–116.

¹¹³ Раппопорт П. Строительные артели Древней Руси и их заказчики / СА. 1985. № 4. С. 85–86.

¹¹⁴ ПСРЛ. Москва, 1962. Т. 2. Санкт-Петербург. 711.

Подана сторінка історії свідчить про виразний розвиток архітектури на Давній Русі, який був унікальним інтелектуальним та культурним досягненням. Давньоруське зодчество того часу демонструє важливий етап у формуванні та самоідентифікації руської архітектурної школи.

Основними рисами цього періоду є:

1. Вплив Візантійської архітектури: Давньоруська архітектура була генетично пов'язана з архітектурою Візантії, і вплив цієї традиції був відчутним у багатьох архітектурних рішеннях.
2. Самостійність у формуванні типологічних образів: Попри вплив Візантії, давньоруське зодчество демонструвало тенденцію до самостійності у створенні архітектурних форм.
3. Розробка будівельної техніки: В цей період розроблялися технології будівництва з використанням плінфи на цем'янковому розчині, що відзначалося як основний будівельний матеріал.
4. Політичний та соціальний контекст: Будівництво кам'яних храмів ставало політичним актом та демонстрацією сили та могутностей князів-замовників.

Зроблені спостереження підкреслюють важливість давньоруської архітектурної творчості у розвитку світової архітектурної спадщини. Відомості про цей період не лише дають можливість краще зрозуміти розвиток архітектури Русі, але й вказують на роль архітектури як важливої складової культурної ідентичності. Творчість давньоруських зодчих була високо оцінена в їхньому суспільстві, а їхні досягнення залишили незабутні сліди в історії.

Цей період архітектурної історії Русі свідчить про важливість збереження та дослідження спадщини, яка покликана розкрити багатий культурний та історичний контекст цього періоду.

2.2. Культові споруди кінця X – першої половини XI століття

Підрозділ "Культові споруди кінця X – першої половини XI століття" відкриває перед нами захоплюючий світ релігійного життя та матеріальної культури Давньої Русі в період з кінця X до першої половини XI століття. Цей етап історії «відзначається надзвичайною важливістю та значущістю для формування релігійних та культурних традицій, які визначили подальший розвиток Руської цивілізації»¹¹⁵.

У цьому підрозділі ми розглянемо різноманітні культові споруди, які були використані в релігійних обрядах, включаючи «ікони, хрести, вівтарі, релікварії та інші об'єкти, що відігравали важливу роль у духовному житті Давньої Русі. Ми дослідимо їхню архітектурну та художню вартість, а також з'ясуємо, як вони відображали релігійні та культурні переконання та ідеали того часу»¹¹⁶.

Важливо пам'ятати, що цей період був відзначений поширенням християнства на Русі та перехідним етапом у формуванні християнської культури. Тому релігійні об'єкти та споруди цього часу є «свідченням важливих змін у релігійному житті та мистецтві Давньої Русі»¹¹⁷.

У цьому підрозділі ми розглянемо не лише матеріальний бік цих культових споруд, а й їхню релігійну та культурну символіку, що дозволить нам отримати глибше розуміння духовності та мистецтва цього періоду.

Першим кам'яним храмом і «монументальною спорудою в історії давньоруської архітектури стала церква Богородиці (Десятинна) в Києві»¹¹⁸, що збудована у перші роки після хрещення Русі, починаючи з 989 року, та завершена в 996 році. Літопис свідчить і про освячення цього храму в той

¹¹⁵ Див. Каргер М. Древний Киев. М.; Ленинград, 1961. Т. II. С. 9–59.

¹¹⁶ ПСРЛ. Т. I. Санкт-Петербург. 121.

¹¹⁷ Комеч А. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. Минск, 1987. С. 177

¹¹⁸ Див. Додаток Б. 1. Рис. 1.

період. Рештки Десятинної церкви, яка «була зруйнована під час монгольського нашествия Батия в 1240 році, розкопав відомий дослідник Д. Мілеєв у 1908–1911 роках, а потім, у 1930-х роках, ця споруда була розкопана повністю М. Каргером»¹¹⁹.

Оскільки на Давній Русі відсутня була традиція монументального будівництва, для створення цієї церкви була докладено зусиль та направлено групу візантійських майстрів. Літопис вказує на їхнє походження з Візантії, називаючи їх "майстрами з Греції". Ймовірно, ці майстри прибули на Русь як посланці візантійського імператора Василя II, і їх високий статус та кваліфікація свідчать про імперське походження. Цей погляд відображений у багатьох дослідженнях зодчества Давньої Русі, і він підтверджений у фундаментальному виданні "Історія руського мистецтва". Проте деякі дослідники вказують на можливу вплив болгарсько-руських церковних взаємовідносин на архітектурні особливості будівництва Десятинної церкви.

Однак варто зауважити, що «технічні деталі будівництва цієї церкви, зокрема методи мурування, не дозволяють зробити однозначні висновки про можливий болгарський вплив на її конструкцію. Таким чином, питання про походження та вплив майстрів, які зводили цей храм, залишається відкритим і вимагає подальших досліджень»¹²⁰.

У будь-якому разі, Десятинна церква є важливим свідченням раннього монументального будівництва на Русі та відображає початковий етап формування християнської архітектурної та мистецької традиції на цих землях.

Головним аргументом на користь столичного константинопольського походження майстрів, що зводили Десятинну церкву, була специфіка знайдених стінових блоків, які були складені із плінфи на цем'янковому розчині в техніці з утопленням рядом. Ця техніка була характерною саме для константинопольської

¹¹⁹ Каргер М. Древний Киев. Т. II. С. 92.

¹²⁰ Раппопорт П. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры. С. 186.

архітектурної школи середньовізантійської доби. Проте, деякі дослідники висловлювали певні застереження стосовно цього аргументу, вказуючи на те, що «ця кладка зародилася в архітектурі Київської держави та може бути відомою ще до Константинопольської доби»¹²¹.

Майстерність будівництва Десятинної церкви залишає питання щодо походження та технічних аспектів цієї споруди відкритими. Перевагу константинопольського впливу на будівництво цієї церкви обговорювали у вчених колах, проте різні теорії та аргументи викликали дискусії та сумніви серед дослідників. Важливо відзначити, що питання про походження майстрів та їхніх технічних навичок залишається предметом подальших досліджень.

У будь-якому випадку, Десятинна церква є важливим архітектурним свідченням раннього монументального будівництва на Русі та відображає формування християнської архітектурної та мистецької традиції на цих землях, незалежно від конкретного походження її майстрів.

П. Раппопорт висловлював сумніви стосовно датування перебудови Десятинної церкви у 1039 році та появи блоків кладки з утопленим рядом. Він зауважував, що «факт датування був суперечливим і пояснював це недостатнім знанням сучасних дослідників про константинопольську архітектуру X століття, оскільки пам'ятки цього періоду були малодоступними для дослідження»¹²².

Проте, пізніші досліді і знахідки малюнка церкви Христа в Халці (Константинополь) побудованої в 970-х роках, яка також містила кладку з утопленим рядом, підтвердили можливість використання цієї техніки в Києві раніше, ніж в Константинополі. Такі дослідження підтримують інші вчені, зокрема американський вчений Р. Остерхаут, який не висловлює жодних сумнівів щодо можливості такого датування кладки в Константинополі X століттям та її принесення до Києва константинопольськими майстрами.

¹²¹ Каргер М. Древний Киев. Т. II. С. 47–49.

¹²² Раппопорт П. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры. С. 186–192.

Отже, хоча були сумніви щодо датування та технічних аспектів Десятинної церкви, дослідники на сьогодні погоджуються з константинопольським походженням майстрів, які її зводили, та визнають її архітектурний тип як хрестовокупольний храм, що був характерним для архітектури середньовізантійської доби.

Усі дослідники давньоруської архітектури погоджуються, що Десятинна церква є значущою пам'яткою сакральної архітектурної творчості Русі. Ця церква, споруджена у 989-996 роках під час князювання Володимира Великого, має важливе значення з багатьох поглядів:

1. Історична вага. Десятинна церква є однією з перших кам'яних та монументальних споруд в історії давньоруської архітектури. Вона символізує перехід від стародавньої дерев'яної архітектури до кам'яної та є свідченням важливих історичних подій, таких як хрещення Русі.
2. Культурна цінність. Десятинна церква представляє велику культурну цінність. Вона відображає взаємодію різних культурних впливів, зокрема візантійської архітектури, що прийшла на Русь, та елементів традиційного руського будівництва.
3. Архітектурна унікальність. Церква має характерні архітектурні риси середньовізантійської доби, такі як хрестовокупольний план і декоративні розкладки на фасаді. Її архітектурні рішення свідчать про високий рівень майстерності будівельників.
4. Символ християнства. Церква Богородиці (Десятинна) є не лише архітектурним шедевром, а й важливим символом християнської віри та духовності на Русі. Її спорудження пов'язане з поширенням християнства серед князівства Київської Русі.
5. Джерело дослідження. Розкопки та дослідження Десятинної церкви надали велику кількість археологічних та історичних даних, що допомагають розуміти розвиток ранньоруської архітектури та культури.

Таким чином, Десятинна церква є «не лише архітектурним шедевром, але і важливим символом історії, культури та віри Русі, а також джерелом вивчення і розуміння ранньоруської архітектури та сакрального мистецтва»¹²³.

Десятинна церква є об'єктом активних наукових досліджень і обговорень, і різні точки зору на її архітектурну історію привертали увагу дослідників протягом багатьох років. Деякі з пропозицій і гіпотез відображають важливість ретельного археологічного та історичного аналізу цієї видатної пам'ятки:

1. Питання про базилікальність: Деякі дослідники, як Д. Айналов та К. Шероцький, висловили гіпотезу про базилікальну природу Десятинної церкви. Однак ці гіпотези були суттєво спростовані М. Каргером, який переконливо довів характер хрестовокупольної будови цього храму.
2. Перебудова та зміна задуму: Гіпотези про можливу перебудову чи зміну задуму під час будівництва, як запропонували Г. Корзухіна та І. Красовський, порушують питання про складність процесу будівництва і можливі зміни у композиції церкви. Однак ці гіпотези не виключають хрестовокупольний характер споруди.
3. Дослідження археологічних залишків: Розкопки, проведені в 2005–2007 роках, надали нових доказів і важливих даних для вивчення Десятинної церкви. Результати цих розкопок дозволили переглянути деякі аспекти історії храму.
4. Хрестовокупольна будова: Остаточо визнано, що Десятинна церква є хрестовокупольним храмом. Ця характеристика підтверджена не тільки археологічними знахідками, але і архітектурними деталями та консенсусом серед дослідників.

¹²³ Остерхаут Р. Византийские строители. Киев - Москва, 2005. С. 99–140.

5. Складна історія будівництва: Питання про можливі зміни та перебудови «в історії церкви підкреслюють складність історичного контексту та архітектурної еволюції Русі в той період» ¹²⁴.

У підсумку, Десятинна церква залишається об'єктом активного вивчення та обговорення серед вчених, і дослідження її історії й архітектури продовжують вносити важливий внесок у розуміння культурного та історичного спадку Русі.

Дослідники давньоруської архітектури та історії Десятинної церкви дійшли до декількох важливих висновків і припущень:

1. Хрестовокупольна будова: Однозначно підтверджено, що Десятинна церква є хрестовокупольним храмом. Це підтверджено археологічними знахідками, конструкційними особливостями та консенсусом серед дослідників.
2. Складна будівельна історія: Історія будівництва церкви була складною, і деякі гіпотези вказують на можливі перебудови та зміни задуму під час будівництва. Процес будівництва був довгим і може бути пов'язаним зі змінами в архітектурних та історичних обставинах.
3. Базилікальний відтінок: Деякі дослідники висловлювали припущення про базилікальну природу церкви. Хоча ці гіпотези були спростовані, деякі аспекти композиції можуть нагадувати базиліку.
4. Зміни задуму під час будівництва: Інші гіпотези вказують на зміну задуму щодо композиції церкви під час будівництва. Це може пояснювати складність її плану та конструкції.

¹²⁴ Миятев К. Архитектура эпохи Первого Болгарского царства / ВИА: В 12 т. Ленинград; Минск, 1966. Т. 3. С. 391–394.

5. Археологічні розкопки: Розкопки, проведені «у 2005–2007 роках, внесли важливий внесок у вивчення Десятинної церкви та надали нові дані для аналізу її історії та архітектури»¹²⁵.

В цілому, Десятинна церква залишається предметом активних досліджень, і дослідники продовжують робити важливий внесок у розуміння її історії та значення для давньоруської архітектури й культури.

Отже, результати останніх розкопок Десятинної церкви свідчать про складну будівельну історію цієї споруди. Відомо, що спочатку церква мала бути хрестовокупольним храмом, але план «змінився в процесі будівництва, і вона перетворилася на базиліку з розвиненою інфраструктурою додаткових об'ємів, таких як нартекс, екзонартекс, атріум та галереї. Ця конструкція близька до провінційної візантійської архітектури X–XI століть, особливо до зодчества Болгарського царства»¹²⁶.

Болгарські аналогії містять ряд храмів та пам'яток, які були побудовані приблизно в одну і ту ж епоху (між 980 і 1010 роками) та мали схожу архітектурну концепцію. Ці храми відзначаються базилікальною будовою та включають додаткові об'єми, схожі на ті, що знайдені в Десятинній церкві.

Серед інших артефактів, які вказують на болгарський вплив, є полив'яні керамічні плитки, що використовувалися для декорування підлоги. Стиль формування та обпалення цих плиток має безпосередню аналогію в Болгарії, де ця традиція була поширена. Таким чином, є докази, що певна частина майстрів, які працювали над Десятинною церквою, могла мати болгарське походження.

Ці відкриття розширюють наше розуміння будівельної історії Десятинної церкви та вказують на важливий культурний та архітектурний обмін між Києво-Руською та Болгарською державами в середньовіччі.

¹²⁵ Див.: Лосицький Ю. До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму / Археологія. 1990. № 2. С. 33–47.

¹²⁶ Холостенко М. З історії зодчества Древньої Русі X ст. С. 68–84.

Зазначена інформація про близькість будівельної техніки болгарських пам'яток та Десятинної церкви, а також зв'язки між Руссю, Болгарією і Кирило-Мефодіївською традицією є цікавою і важливою для вивчення історії та культури Київської Русі. Вона підкреслює вплив і взаємодію різних культурних та релігійних традицій на формування руської церковної та архітектурної спадщини.

За часів правління князя Володимира та його сина Святослава, існували тісні зв'язки між Руссю та Болгарією. Поширення християнства в Київській Русі та прийняття християнства як державної релігії важко переоцінити. Також зазначається вплив Кирило-Мефодіївської традиції та церковнослов'янської мови після хрещення Русі, що свідчить про важливість цієї традиції для релігійного та культурного розвитку Русі.

Архітектурні подібності між Десятинною церквою та болгарськими пам'ятками, такими як храм Софії в Охриді та церква в Скрипі, вказують на можливий вплив болгарської архітектури на структуру та оформлення Десятинної церкви. Також вказується на «вплив візантійської архітектури та майстрів на будівництво Десятинної церкви, що може вказувати на багат шаровий характер культурних взаємодій у регіоні»¹²⁷.

Специфіка оздоблення Десятинної церкви, включаючи використання мармуру, смальти, фресок та мозаїк, свідчить про «високий рівень майстерності та значення храму. Подібності в оздобленні до візантійських пам'яток також свідчать про важливий культурний обмін між Руссю та Візантією»¹²⁸.

Щодо палаців, які були споруджені на суміжній території, їхня роль у врочистих церемоніях та адміністративних потребах підкреслює

¹²⁷ Pop. Mole W. Deux problemes des relations entre la France et le Sud-Est europeen dans le France et le L'art preroman. *BHS*. 1958. XX–2. S. 138; Rozpedowski J. Ze studiow nad palatiami w Polsce. *BHS*. 1962. XXIV 3–4. S. 243–253; Swiechowski Z. Wczesna architektura piastowska okolo roku 1000. *Poczatki Panstwa Polskiego. Ksiega Tysiaclecia*. Poznań, 1962. T. II. S. 250–254.

¹²⁸ Ивакин Г., Иоаннисян О. Десятинная церковь в Киеве: “старый взгляд” в новом освещении. *Archeologia Abrahamica*. М., 2009. С. 179–202.

соціокультурний контекст того часу та важливість Десятинної церкви як центру духовного та політичного життя Русі.

Ця інформація допомагає нам краще розуміти складність культурного спадку Київської Русі та її зв'язок із сусідніми регіонами.

Розмах будівництва палаців у Києві на межі X – XI століть свідчить про амбіції та прагнення князя Володимира Святославича створити резиденцію, яка б вражала своєю розкішністю і пишністю. Його амбіції могли включати прагнення «створити репрезентативний ансамбль, який асоціювався б із імператорським палацом в Константинополі, і, як мінімум, конкурував би із подібними ансамблями інших слов'янських країн»¹²⁹.

Із залишків, знайдених під час археологічних розкопок, можна зробити припущення, що архітектура київських палаців більше нагадувала парадні палацові ансамблі в інших слов'янських країнах, таких як «Перше Болгарське царство та Польща. Схожість з палацами у Преславі чи польськими палацами в Кракові, Острові Лідницькому, Вислиці, Гече, Перемишлі може бути відображенням важливого архітектурного та культурного впливу на Київську Русь в цей період»¹³⁰.

Зразками для київських палаців могли бути як палац у Преславі, який служив резиденцією болгарського царя, так і польські палацові ансамблі. Зокрема, коли в Києві набуло розмаху будівництво Десятинної церкви та ансамблю князівської резиденції, відбувалася й експансія Русі на території Червинських міст, які вже були приєднані до Київської Русі. Така експансія може бути пов'язана з побудовою подібних архітектурних споруд, що відображало важливість цього регіону.

¹²⁹ Килиевич С. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. К., 1982. С. 51–56.

¹³⁰ Ісаєвич Я. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. *Київська Русь: культура традиції*. К., 1982. С. 125.

Завершення будівництва фортечних укріплень із землі та дерева, таких як «Батисві ворота»¹³¹, свідчить про важливу роль оборони та безпеки у резиденції. Ці споруди стали «важливими об'єктами для захисту Києва, але були зруйновані монголами під час їхнього штурму. Вони стали своєрідним символом важких часів інвазії та руйнування Русі»¹³².

Після смерті Володимира будівництво в Русі тимчасово припинилося, і багато майстрів були відкликані до Візантії. Цей період призвів до «певної паузи в розвитку архітектури Київської Русі, але надалі розвиток архітектури та культури в цьому регіоні відновився та розквітнув у багатогранній манері»¹³³.

Розглядаючи походження будівельної артілі, яка працювала над спорудженням Спаського собору в Чернігові, можна звернути увагу на деякі цікаві аспекти та можливі варіанти:

1. **Абхазька традиція візантійської архітектури.** Однією з можливих теорій є зв'язок з абхазькою традицією візантійської архітектури. На межі X та XI століть абхазька архітектура переживала розквіт, і ця традиція могла мати вплив на будівництво Спаського собору в Чернігові.
2. **Можливе походження з Криму.** Деякі дослідники розглядають можливість, що будівельна артіль підкорила своє походження з Криму, зокрема з Керчі. Однак, існують суперечливості стосовно датування церкви Святого Іоанна в Керчі, і важливо ретельно дослідити це питання.
3. **Провінційні особливості.** Спаський собор має особливості в плановій структурі, які відрізняються від класичних візантійських форм. Це може свідчити про те, що будівля була побудована з урахуванням місцевих провінційних особливостей.

¹³¹ Див. Додаток Б. 2. Рис. 2.

¹³² Кирилович С. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. К., 1982. С. 51–56.

¹³³ Див. Макарова Т. Церковь Святой Богородицы в Тмутаракани. *Боспор Киммерийский. Понт и варварский мир в период античности и средневековья*. Керчь, 2002. С. 156–159.

4. **Будівельна історія.** Важливо розглянути всю будівельну історію собору, включаючи проміжні етапи та можливі зміни, які можуть пояснити суперечливості в архітектурних формах.

В кінцевому підсумку, дослідження архітектурної історії Спаського собору може «розкрити багато цікавих аспектів в розвитку архітектури Київської Русі, включаючи вплив інших культурних центрів на її будівництво та розвиток»¹³⁴.

Град Ярослава, новий район Києва, відзначався величезною площею та ретельно продуманим міським планом, що справило значний вплив на архітектурний образ міста. Основними характеристиками цього району були:

1. **Розмір та планування.** Град Ярослава займав площу близько 70 гектарів, що значно перевищувало розміри Верхнього міста часів князя Володимира. Це дозволило створити величезний міський комплекс з єдиним планом. Центром ансамблю був Софійський собор, навколо якого розташовувалися інші міські об'єкти.
2. **Радіально-порядкове планування.** Містобудівний план району ґрунтувався на радіально-порядковому розплануванні. Вулиці спрямовувалися від головних воріт міста та сходилися біля Софійського собору. Це планування нагадувало візантійську архітектурну традицію, яка використовувалася в імперії.
3. **Оригінальність варіантів містобудування.** Містобудівний план Града Ярослава мав свої оригінальні особливості, такі як система радіальних та порядкових вулиць, які з'єднували головні ворота міста, і комплекс Золотих воріт, які були не тільки оборонною конструкцією, але і символічним об'єктом з культурною специфікою.

¹³⁴ Пор. Ивакин Г., Иоаннисян О. Десятинная церковь в Киеве: “старый взгляд” в новом освещении. *Archeologia Abrahamica*. М., 2009. – С. 179–202.

4. **Оборонні споруди.** Град Ярослава був оточений могутнім оборонним дерев'яно-земляним валом завдовжки 3,5 кілометра, який був посилено глибоким ровом. Ці оборонні споруди допомагали забезпечити безпеку міста в той час.
5. **Центральний пункт – Софійський собор.** Софійський собор був центром Града Ярослава і панував над містом, виділяючись з усіх напрямків. Великі вежі і куполи церкви робили її видимою здалеку, і вони ставали символом міста.
6. **Спеціальна роль воріт:** Золоті ворота та «інші ворота Града Ярослава мали велике культурне значення і служили не тільки для в'їзду і виїзду, але і для визначення символіки міста та його захисного образу»¹³⁵.

Град Ярослава є важливим архітектурним та історичним пам'ятником, який «відображає розвиток містобудування на Київській Русі та вплив імперії на архітектурні рішення міста»¹³⁶.

Софійський собор¹³⁷ у Києві є виразом сакрального мистецтва та духовної висоти Київської Русі. Він був не тільки місцем богослужінь, але і символом величі, яким освячувалися великі події та церемонії державного значення. Його будівництво та розкішна оздобленість відображали не тільки архітектурну майстерність давньоруських зодчих, але і віру та духовну глибину того часу.

Дискусії щодо дати спорудження можуть залишатися невизначеними, але сам Софійський собор залишається вічним свідком історії та мистецтва Київської Русі, де архітектурна краса поєднується з духовним значенням, надаючи йому неперевершений статус в світі сакрального мистецтва.

¹³⁵ Ісаєвич Я. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. *Київська Русь: культура традиції*. К., 1982. С. 125.

¹³⁶ Див. Комеч А. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. С. 178; Poppe A. The Building of the Church of St. Sophia in Kiev. *Journal of Medieval History*. 1981. № 7. Рр. 15–66; Раппопорт П. К вопросу о строительстве Софийского собора. С. 25, 26.

¹³⁷ Див. Додаток Б. 3. Рис. 3.

Спосіб побудови Софійського собору в Києві свідчить про високий рівень архітектурної майстерності та передових технологій того часу. Композиція собору «вражає своєю об'ємністю та гармонією, а дванадцять куполів, розташованих пірамідально, створюють величний образ, який видно з усіх сторін. Це символізує піднесення духовності та зближення віряних з Богом, а також підкреслює велич культової будівлі»¹³⁸.

Використання змішаної техніки мурування з плінфою та каменя свідчить про вміння майстрів працювати з різними матеріалами та досягати разючих результатів. Плінфа, спеціально приготовлена для розчину, виконувала функцію не тільки структурної, але і декоративної, оскільки мала привабливий колір та добре виготовлену текстуру. Використання горщиків-голосників для «полегшення склепінь та створення резонансу свідчить про інженерну дотепність майстрів того часу»¹³⁹.

Софійський собор в Києві є надзвичайним прикладом давньоруської архітектурної майстерності та духовного значення, який і «досі залишається об'єктом гордості та досліджень для вивчення архітектурної спадщини Київської Русі»¹⁴⁰.

Спорудженням Софійського собору в Києві демонструється «величезна майстерність і розкішне внутрішнє оздоблення, які були характерними для архітектурних шедеврів свого часу»¹⁴¹.

- Підлога собору вражає своєю розкішшю та різноманітністю матеріалів. Центральні частини храму були вкриті килимовими мозаїками та інкрустаціями, що створювали витончені мозаїчні композиції. Бічні частини та хори використовували керамічні плитки, зокрема на хорах та в

¹³⁸ Нікітенко Н. Історична доля. Національний заповідник “Софія Київська”. Київ, 2004. С. 32–34.

¹³⁹ Никитенко Н. Святая София Киевская. Київ, 2008. С. 11–19.

¹⁴⁰ Висоцький С. Віконна рама та шибки з Київської Софії. *Київська старовина*. Київ, 1972. С. 54–60.

¹⁴¹ Комеч А. Роль княжеского заказа в построении Софийского собора в Киеве. *Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси*. Минск, 1972. С. 50–64.

північній галереї. Надзвичайно великі плитки розміром 0,7 м х 0,7 м на хорах є унікальними в давньоруській архітектурі.

- Мармурові фрагменти, такі як колони, капітелі, карнизи, пороги та інші деталі, підкреслювали багатство та розкішність собору.
- Різьблені шиферні парапети на хорах виконували не тільки декоративну функцію, але й служили як резонатори, підсилюючи звук під час служби.
- Вікно в апсиді Михайлівського вівтаря, яке «збереглося зі скляними шибками, свідчило про деталі конструкції та оформлення вікон у цьому храмі»¹⁴².

Софійський собор в Києві є не тільки символом релігійної важливості, але і шедевром архітектури та внутрішнього оздоблення, який представляє «вишуканість і талант давньоруських майстрів»¹⁴³. Розкішність та деталізація його оформлення свідчать про вплив іноземних архітектурних шкіл, зокрема Константинопольської, на давньоруську архітектуру XI століття.

Софійський собор в Києві вражає своєю архітектурною вишуканістю та особливостями, які вказують на вплив різних архітектурних шкіл та на внутрішні особливості давньоруської архітектури:

1. **Сходові вежі.** Наявність чітко виражених об'ємів сходових веж для підйому на другий ярус вказує на вплив романської архітектури. Ця деталь певним чином наближує давньоруські пам'ятки XI – початку XII століття до романської архітектури, яка відзначалася наявністю сходових веж у своїх спорудах.
2. **Підкупольні опори.** Форма підкупольних опор у Софійському соборі відрізняється від традиційної візантійської архітектури. У Візантії зазвичай використовували круглі колони, а в Русі — хрестоподібні стовпи.

¹⁴² Комеч А. Роль княжеского заказа в построении Софийского собора в Киеве. *Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси*. Минск, 1972. С. 50–64.

¹⁴³ Богусевич В. Споруда XI ст. у дворі київського митрополита. *Археологія*. 1961. Т. 13. С. 105–113.

Це було обумовлено великими розмірами підпружних арок у давньоруських пам'ятках, що вимагали потужних опор.

3. **Мурована огорожа.** Навколо Софійського собору стояла мурована огорожа, що створювала враження "дитинця". Ця огорожа мала свою унікальну архітектурну структуру та форму.
4. **Додаткові споруди.** Поблизу Софійського собору було побудовано ще три великих собори, які мали схожі планувальні та технологічні риси, споріднені із Софійським собором.

Всі ці особливості свідчать про багатогранність впливів та особливостей архітектурної майстерності давньоруських зодчих у створенні Софійського собору, який залишається значущим архітектурним шедевром і символом Києва.

Князь Ярослав Мудрий та розвиток кам'яної архітектури в Києві сприяли розвитку спеціалізованих ремісничих артілі та ремісничих професій, пов'язаних з будівництвом. Ось деякі з них:

«Каменосечці». Ці ремісники були відповідальні за обробку каменю, який використовувався в будівництві, зокрема для спорудження стін та інших структур. «Плінфodelателі». Ця професія охоплювала виробництво цегли, яка використовувалася для створення плінфи та інших кам'яних конструкцій. У різні періоди часу розміри та типи цегли змінювалися. «Льятелі». Ці ремісники були відповідальні за виробництво свинцевих листів, які використовувалися для покриття дахів та охорони будівель від вологи. «Гвоздочники». Вони виготовляли та встановлювали гвинти та гвинтики, які використовувалися для з'єднання кам'яних блоків та інших конструкцій. «Плиточники». Ці ремісники виробляли керамічні полив'яні плитки, які використовувалися для підлоги та оздоблення будівель.

«Ці ремісні професії були важливими для успішного будівництва та підтримання архітектурних споруд у Києві. Разом зі зростанням міського розвитку та розширенням будівництва, вони створювали спеціалізовані артілі,

кожна з яких мала свої технічні нюанси та "почерк". Ці ремісники грали важливу роль у підтримці та розвитку міста та його архітектурної спадщини»¹⁴⁴.

Отже, культові споруди кінця X – першої половини XI століття, представлені Софійським собором та іншими соборами Києва, відзначаються «величезним значенням у розвитку релігійного і культурного життя Київської Русі. Ці споруди є важливими свідченнями ранньоукраїнської архітектурної майстерності та архітектурної взаємодії між Руссю та Візантією»¹⁴⁵.

Основні риси цих культових споруд включають:

1. **Вплив Візантійського мистецтва:** Вони відображають значний вплив архітектурного стилю Візантії, включаючи використання двохуступчастих вікон і ніш, тонкі тяги-напівколонки, кладку "opus mixtum" (змішану техніку мурування), і систему композиції вписаного хреста.
2. **Величезні пірамідальні куполи:** Ці споруди мають характерні пірамідальні куполи, які завершують об'ємну композицію і створюють враження величі і святості.
3. **Використання кам'яних матеріалів:** Культові споруди цього періоду використовували кам'яні матеріали, такі як цегла та бутове каміння, що свідчить про технологічний розвиток будівництва на Русі.
4. **Розкішне оздоблення:** Важливу роль в оформленні внутрішнього простору цих споруд відіграли мозаїки, фрески та викладка з плінфи, що додавали розкіш і красу.
5. **Поширення культових функцій:** Культові споруди, такі як «Софійський собор, виконували важливі релігійні та державні функції, стаючи місцем

¹⁴⁴ Див. Боровский Я., Сагайдак М. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.* К., 1985. С. 52–57; Каргер М. Древний Киев. Т. 2. С. 216–226.

¹⁴⁵ Холостенко М. Успенський собор Печерського монастиря Стародавній Київ. Київ, 1975. С. 107–170.

поставлення великих князів та духовних лідерів, а також місцем для урочистих державних церемоній»¹⁴⁶.

Усі ці особливості свідчать про високий рівень архітектурної та будівельної майстерності на Русі у X-XI століттях, а також про важливу роль культових споруд у формуванні культурного обличчя Київської Русі та її взаємодії з іншими культурами.

2.3. Сакральне мистецтво другої половини XI до початку XII століття

У другій половині XI століття до початку XII століття на теренах Київської Русі розцвітало сакральне мистецтво, яке залишило нам численні дивовижні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва. Цей період «характеризувався значними змінами в релігійній та культурній сферах, які відобразилися в мистецтві та архітектурі цього часу. У даному розділі ми розглянемо основні риси та досягнення сакрального мистецтва цього періоду, зосередившись на видатних храмах, розписах і мозаїках, що прикрашали ці споруди. Також буде проаналізовано характерні особливості архітектурних рішень та технологій будівництва, які визначали стиль та форму сакральних споруд того часу»¹⁴⁷.

Осередком монументального будівництва в Русі у другій половині XI століття була її столиця, місто Київ. Цей період був періодом інтенсивного будівництва сакральних споруд, які зараз є важливими архітектурними пам'ятками та свідченням релігійного розвитку та культурного розквіту Русі.

¹⁴⁶ Холостенко М. Нові дослідження Іоанно-Предтечинської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ, 1976. С. 138.

¹⁴⁷ Асеев Ю. Новые данные о соборе Дмитриевского монастыря в Киеве. *СА*. 1961. № 3. С. 291–296.

У другій половині XI століття було закладено кілька видатних храмів, включаючи Дмитріївський собор ¹⁴⁸ близько 1062 року, Михайлівський Видубицький собор ¹⁴⁹ у 1070 році та Успенську церкву Печерського монастиря ¹⁵⁰ у 1073 році. Ці храми вражають «своєю архітектурною величчю та декоративним оформленням і відіграли важливу роль у формуванні стилю сакрального мистецтва епохи» ¹⁵¹.

Згодом в цей період розпочалося будівництво інших значущих храмів, таких як Борисоглібський собор у Вишгороді та храм Кловського монастиря. У 1086 році було відзначено завершення будівництва собору Андріївського монастиря та церкви Святого Петра у Києві. Разом із цими храмами споруджено інші церкви, такі як «Миколая Йорданського на Подолі та на садибі Київського художнього інституту, а також храм Зарубського монастиря на берегах Дніпра біля Канева» ¹⁵².

Ця активність у будівництві сакральних споруд свідчить про важливість релігійних та культурних аспектів у житті Русі та відображає надзвичайний розвиток мистецтва та архітектури в цей період.

Хронологічно, найближчим до споруд князя Ярослава Мудрого був Дмитріївський собор, розташований у монастирі, заснованому Великим князем Ізяславом Ярославичем. Великим князем Ярославом Мудрим побудовані численні видатні сакральні споруди, і Ізяслав мав намір зробити Дмитріївський монастир значущим, побудувавши в ньому винятковий храм. Цей храм «виділявся щедрим декором, включаючи фресковий розпис, мозаїку

¹⁴⁸ Див. Додаток Б. 4. Рис. 4.

¹⁴⁹ Див. Додаток Б. 5. Рис. 5.

¹⁵⁰ Див. Додаток Б. 6. Рис. 6.

¹⁵¹ Боровский Я., Сагайдак М. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. С. 57.

¹⁵² Див. Холостенко М. Успенський собор Печерського монастиря Стародавній Київ. К., 1975. С. 107–170; Холостенко М. Нові дослідження Іоанно-Предтечинської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ, 1976. С. 138, 139, 142–144; Мовчан И. Культовые постройки. *Новое в археологии Киева*. К., 1981. С. 200, 204.

та монументальні різьблені плити з рожевого овруцького пірофілітового сланцю, на яких зображені святі вершники. Існували спірність та обговорення щодо точного розташування Дмитріївського собору, але ретельні дослідження та археологічні знахідки дозволили точно визначити його місцезнаходження»¹⁵³.

Фундамент цього собору був виявлений під час різних археологічних досліджень. Вже в 1785 році під час будівництва огорожі навколо Михайлівського Золотоверхого монастиря знайдено рештки фундаменту. Додаткові дослідження були проведені в 1838 році та пізніше в 1936 та 1980 роках. Споруда була шести стовповим трьох апсидним храмом з центральною гранчастою апсидою та бічними напівкруглими. Схоже, до собору також прилягали прибудови, включаючи сходову вежу та хрещальню. Зафіксовані фрагменти фундаменту свідчать про можливу наявність галерей, а сам фундамент складався з буту на цем'янковому розчині. Мурування стін було виконано технікою змішаної кладки з утопленням рядом.

Спорудами другої половини XI століття, які наслідували архітектурні особливості попереднього періоду, були Михайлівський собор Видубицького монастиря в Києві та храм-мавзолей Бориса і Гліба у Вишгороді. Михайлівський собор був заснований у 1070 році князем Всеволодом Ярославичем і мав особливий придворний характер. Собор мав восьмистовпову схему з головним куполом, розміщеним в геометрично центрі будівлі. Цей храм також вражав своєю архітектурною гармонією та високим мистецьким рівнем.

Видатним храмом Київської Русі був Борисоглібський храм-мавзолей, розташований у Вишгороді під Києвом та заснований у 1076 році. Ця монументальна споруда «була завершена та освячена 1 травня 1115 року. Борисоглібський храм-мавзолей вражав своєю величчю та архітектурною

¹⁵³ Раппопорт П. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры. ВВ. Москва, 1984. С. 185–191.

красою. Він був великим тринавовим однокупольним храмом з видовженими пропорціями, маючи ширину 24 метри й довжину 42 метри, що було схожим на план Михайлівського Видубицького собору»¹⁵⁴.

Щодо архітектурних особливостей, стіни цього храму також були зведені за «системою змішаного мурування з утопленим рядом, що подібно до мурування Софійського собору. Покрівля була зроблена зі свинцевих листів, що свідчило про високий ступінь майстерності будівельників»¹⁵⁵.

Успенська церква Печерського монастиря, заснована у 1051 році в Києві, також відіграла важливу роль у розвитку давньоруської архітектури. Її будівництво було розпочато у 1073 році, коли на землях, подарованих Великим князем Святославом Ярославичем, було споруджено цей храм. Хоча будівництво завершилося вже у 1078 році, освячення церкви відбулося лише в 1089 році. Були запрошені константинопольські зодчі для здійснення цього проєкту, що свідчить про важливість та вплив Візантійської архітектури на розвиток давньоруських споруд.

Першою самостійною школою давньоруської архітектури є Переяславська школа, яка була започаткована наприкінці XI століття за ініціативи митрополита Єфрема та охоплювала першу третину XII століття, період під керівництвом князя Володимира Мономаха. Формування цієї школи також супроводжувалося участю будівельників з Візантії, що свідчить про важливий вплив Візантійської архітектури на цей регіон.

Архітектурні споруди Переяславля відрізняються від київських пам'яток. Зазвичай це невеликі одноапсидні храми, які часто були без стовповими. Такі «споруди, як "Церква на Советській вулиці", церква Святого Андрія, церква Архангела Михаїла в Острі, є типовими представниками Переяславської

¹⁵⁴ Івакін Г. Храм-хрещальня Михайлівського Золотоверхого собору. Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернівці, 1997. С. 212–214.

¹⁵⁵ Івакін Г. Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996–1999 рр. *ІУ*. 1999. № 1. С. 52–57.

архітектури. Також у Переяславлі будували маленькі хрестокупольні храми, які були поширені у візантійській архітектурі»¹⁵⁶.

Важливим архітектурним об'єктом Переяславля був Великий собор Михайлівського монастиря, який мав одну апсиду, і відсутність точної аналогії цьому храму у київській архітектурі чи в архітектурі Візантії.

У першій третині XII століття в архітектурі Переяславля вже можна виявити ознаки архітектурних впливів з інших давньоруських земель. Зокрема, "Безстовповий храм", залишки якого було виявлено під Успенською церквою, свідчить про вплив чернігівського зодчества на архітектуру Переяславля. Рештки Воскресенської (Іоаннівської) церкви, спорудженої у 1130-х роках, також вказують на зв'язок архітектури Переяславля із зодчеством Новгороду і Пскова.

Ще однією цікавою групою архітекторів були майстри із Візантії, які працювали незалежно від Києва. Вони з'явилися у Чернігові наприкінці XI століття. За наказом Володимира Мономаха, який очолював чернігівську владу тогочасно, «було споруджено храм-усипальню. Рештки цього храму були знайдені під час розкопок у 1980-х роках. Ця споруда була дуже нетиповою для Давньої Русі – двох'ярусною і мала аналогії лише в константинопольській архітектурі X–XII століть, зокрема, у церквах Мірелейон і Одалар-Джами»¹⁵⁷.

У іншій будівлі, яка була зведена на межі XI–XII століть, відомій як "терем Красного двору", в Чернігові, дослідники виявили сліди діяльності ще однієї артілі. Ця артіль відзначалася значними відмінностями у стилі роботи порівняно з будівництвом XI століття. Тут вперше було використано «рівношарову кладку з плінфи замість кладки з утопленим рядом. Починаючи з Успенського собору Єлецького монастиря, у систему декору та в окремі

¹⁵⁶ Івакин Г. Раскопки Михайловского Златоверхого собора в Киеве. *Средневековая архитектура и монументальное искусство*. Санкт-Петербург, 1999. С. 38–42.

¹⁵⁷ Івакін Г. Исследование Михайловского Златоверхого монастыря. *Новгородские археологические чтения*. С. 271–280.

конструкції були внесені елементи, що мали вплив романської архітектури, такі як хрестові склепіння, аркатурні пояски та напівколони на фасадних пілястрах. Успенський собор Єлецького монастиря типологічно продовжував традицію, яка була започаткована в Успенській церкві Печерського монастиря, закріплюючи її канонічність»¹⁵⁸.

Протягом першої третини XII століття цей напрямок архітектури був «продовжений у Борисоглібському соборі, і стилістичні риси романського походження були ще більше посилені завдяки використанню скульптурних елементів»¹⁵⁹.

На межі XI–XII століть в Чернігові сформувався новий напрямок у давньоруському зодчестві, який органічно поєднав у собі відпрацьовану в Русі візантійську типологічну схему будівлі і стилістику, притаманну романській архітектурі. Джерела цієї нової традиції, яка поєднувала в собі риси візантійської, київської та романської архітектури, протягом тривалого часу залишалися невизначеними. Однак зараз можна стверджувати, що на становлення цього напрямку в архітектурі значний вплив справила романська архітектура Північної Італії.

Отже, у другій половині XI століття та на початку XII століття в давньоруському сакральному мистецтві «спостерігалися значні зміни та нововведення. Культові споруди цього періоду, зокрема церкви та собори, стали відзначатися більшою монументальністю, архітектурною виразністю і розкішшю декору. З'явилися нові стилістичні риси, включаючи елементи романської архітектури, що свідчило про вплив інших культурних традицій на давньоруське мистецтво»¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Богусевич В., Холостенко Н. Черниговские каменные дворцы XI–XII вв. *КСИАУ*. 1952. Вып. 1. С. 32–43.

¹⁵⁹ Иоаннисян О. К вопросу о происхождении черниговской плинфы конца XI–XII веков и равнослойной техники кладки на Руси / Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. С.Пб., 2003. С. 20–25.

¹⁶⁰ Пор. Моргилевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Черніговію *Чернігів і північне Лівобережжя*. К., 1928. С. 197–204; Холостенко Н. Архитектурно-археологическое исследование Успенского

Будівництво культових споруд мало велике значення для культурного та релігійного життя Київської Русі. Успішні архітектурні досягнення, які містили візантійські, київські та романські елементи, створювали новий стиль в розвитку давньоруського сакрального мистецтва. Ці новації в архітектурі свідчать про активний культурний обмін і взаємодію між Київською Руссю та іншими країнами, а також про стрімкий розвиток інноваційних будівельних технологій та ремісничих мистецтв на теренах Русі.

Висновки.

У другому розділі магістерської роботи була проведена докладна аналітична робота над сакральною мурованою архітектурою візантійського стилю на теренах Київської Русі. Зроблено висновки про важливість та значення цього виду мистецтва як складової культурної спадщини давньоруського народу, що відображає його духовність та майстерність.

У підрозділі 2.1 "Сакральна Архітектурна Творчість" було розглянуто загальні та специфічні риси сакральної архітектури, які визначали її особливості та значення в розвитку давньоруського мистецтва. Було показано, як сакральна архітектура відображала духовність і релігійні переконання суспільства.

У підрозділі 2.2 "Культові споруди кінця X – першої половини XI століття" були досліджені конкретні культові споруди, які були побудовані у цей період. Розглянуто їхню архітектурну особливість, структуру та історичний контекст. Виявлено, яким чином ці споруди сприяли розвитку давньоруського мистецтва та релігійному життю на теренах Київської Русі.

У підрозділі 2.3 "Сакральне мистецтво другої половини XI до початку XII століття" була надана детальна інформація про розвиток сакрального мистецтва

вже в більш пізній період. Особливий акцент був зроблений на впливі інших культурних традицій, зокрема романської архітектури, на давньоруське мистецтво. Висвітлено, як ця нова стилістика дала початок новому напрямку у мистецтві Київської Русі.

Загальний висновок до другого розділу полягає в тому, що сакральна мурована архітектура відображає багатий спадок духовності та майстерності давньоруського суспільства. Вона є важливою складовою культурної спадщини Київської Русі й відображає зміни та нововведення в архітектурі та мистецтві цього періоду. Розглянуті аспекти дозволяють глибше розуміти розвиток суспільства та його культурних цінностей у середньовічній Русі.

РОЗДІЛ 3

ЕКЛЕЗІАЛЬНІ СКУЛЬПТУРНІ ВИТВОРИ МИСТЕЦТВА ТА АРХІТЕКТУРНИЙ ДЕКОР РАННЬОХРИСТИЯНСЬКИХ ХРАМІВ РУСИ-УКРАЇНИ

Еклезіальні храми завжди відігравали важливу роль у релігійному та культурному житті суспільства. Вони були не лише місцем поклоніння та духовного зосередження, але й важливими архітектурними спорудами, які відображали релігійні вірування та культурний розвиток свого часу. Ранньохристиянські храми на теренах Русі-України є важливою частиною цієї спадщини, яка відображає перехід від язичництва до християнства і розвиток ранньохристиянського мистецтва.

У даному розділі магістерської роботи ми будемо досліджувати еклезіальні скульптурні витвори мистецтва та архітектурний декор ранньохристиянських храмів на теренах Русі-України. Наша робота спрямована на вивчення цих важливих артефактів, що є свідченням релігійного і культурного розвитку регіону. Ми будемо аналізувати їхню скульптурну символіку, стиль та техніку виготовлення, а також їхнє місце в контексті релігійного обряду та архітектурної композиції храмів.

Розглядаючи ранньохристиянські храми та їхній декор, ми отримаємо можливість краще зрозуміти процес ранньохристиянської адаптації та інтеграції в Русі-Україні, а також роль мистецтва в цьому процесі. Наше дослідження також дозволить виявити вплив інших культурних традицій на ранньохристиянське мистецтво цих теренів.

Цей розділ спрямований на розширення нашого розуміння релігійного, культурного та мистецького спадку Русі-України через аналіз еклезіальних

скульптурних витворів мистецтва та архітектурного декору ранньохристиянських храмів.

3.1. Сакральна скульптура і її варіації в мистецтві Київської Русі

У ранньому середньовіччі, наприкінці X століття, східнослов'янське суспільство зазнало суттєвих змін внаслідок утворення держави та прийняття християнства. Ці події відіграли важливу роль у формуванні нових мистецьких форм, зокрема у монументальній скульптурі. Важливим впливом на цей процес було офіційне прийняття християнства та зв'язки з константинопольською церквою.

Християнство стало основною ідеологією і світоглядом східнослов'янського суспільства, що змінило художній стиль і сприяло розвитку мистецтва. Нова ідеологічна концепція відобразилася передусім у церковній архітектурі та предметах християнської обрядовості. Кам'яні храми стали центральними місцями віросповідання й осередками культури. Розпочалася епоха монументально-декоративної скульптури та архітектурного декору.

Важливою складовою цього періоду стала різьблена кам'яна скульптура, що прикрашала церковні будівлі. Орнаментальні та фігуративні рельєфи вибудовувалися на архітектурних деталях, таких як капітелі, імпости, карнизи, колонки, плити балюстрад, віконні ґрати та інші. Крім того, малі архітектурні форми, такі як вівтарні огорожі, ківорії, кафедри, престולי, саркофаги тощо, також прикрашались різьбленням. Ці деталі були важливими складовими оздоблення християнських храмів і сприяли пропагуванню ідеї величі Вселенської Церкви.

Скульптурний декор релігійних споруд та меморіальних пам'яток був насичений символікою та сюжетами із християнської теології. Він

використовував різні мотиви, що запозичені з античного мистецтва, такі як птахи, риби, дерева, виноградна лоза, листя аканта, арки, колони, розетки тощо. Ці мотиви були адаптовані під християнську символіку та використовувалися для втілення церковних догматів і ідеї досконалості Божественного устрою світу.

Культурний обмін з Візантією та іншими сусідніми країнами також вплинув на розвиток давньоруського мистецтва. Східнослов'янська культура стала багатшою завдяки цим контактам і набула своєрідного характеру. Таким чином, мистецтво Давньої Русі розвивалося в загальноєвропейському контексті, і ця епоха залишила багато цінних мистецьких спадків, які дослідники вивчають і зараз.

Попри обмежену кількість збережених артефактів і руїн, важливою деталлю цього періоду є розцвіт різьблення на камені. Це різьблення стало невіддільною частиною оздоблення храмів і прикрасою інших споруд. Частково завдяки літописам та записам подорожніх, ми можемо реконструювати історію та значення кам'яні різьблення в цьому важливому періоді для мистецтва східнослов'янських земель.

Сусідство з Візантією, що лежала на південному кордоні давньоруського князівства Тмутараканського, дозволяє нам припустити, що мармур був широко «використовуваний і в будівництві церкви Святої Богородиці, яку князь Мстислав Володимирович звів у 1023 році. Попри те, що ця церква була руйнована у XV–XVI столітті і під час розкопок повністю розібрана на каміння, від її мармурової декорації збереглися лише фрагментарні уламки»¹⁶¹.

У різьбленні архітектурних деталей та саркофагів ранніх київських князів переважають орнаментальні мотиви раннього християнства. Саме тому київські мармури традиційно датували VI–VII століттям. Але останні дослідження показують, що ця архаїчна орнаментика була характерною рисою візантійської

¹⁶¹ Вагнер Г. К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. Юрьев-Польский. Москва, 1964. Табл. VIII, IX.

скульптури IX-XI століть. Це дозволило переглянути датування київських мармурів відповідно до характерних особливостей різьблення цього періоду. Порівняння київських і візантійських архітектурних пам'яток свідчить про те, що скульптурна декорація Десятинної церкви була подібна до того, що було поширене у Південній Європі в X столітті. Навіть при «поганій збереженості різьблення, стилістичні особливості орнаменту, малюнки обломків архітектурних деталей та форма саркофагів підтверджують це спостереження. Такі саркофаги були схожі на гробниці, які зображені на ілюмінаціях рукописів епохи правління Василя II (976-1025 роки), і які були популярні у Візантії наприкінці IX – на початку XI століття»¹⁶².

Сучасні дослідження показують, що починаючи з IX століття візантійські скульптори почали використовувати в орнаментальному різьбленні плетені композиції, які склалися з широкої центральної стрічки та окрайків, утворених трикутним перетином. Саме таку орнаментику мають мармурові різьблені плити Десятинної церкви. Цей стиль різьблення «став популярним у візантійській скульптурі XI - XII століть, і він був використаний в рельєфах з місцевого сланцю, виконання яких свідчить про високий професіоналізм майстрів. Підтвердженням впливу константинопольської традиції є також розташування на південній стіні церкви фриза з місцевих вапняків та пісковиків із рельєфним грецьким написом, який, мабуть, вшановував будівельника і хрестителя Русі – князя Володимира Святославича»¹⁶³.

Безумовно, серед мармурів, які були привезені до Києва, також були сполуки – матеріали, отримані з руїн давніх будівель. Серед них можна було

¹⁶² Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze. Do piękna nadprzyrodzonego. *Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego*. Chełm, 2003. T. 1: Referaty. S. 57-58.

¹⁶³ Александрович В. Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста. / *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України та Волині: 36. наук. праць. Матеріали XIV Волинської наук. істор.-краєзн. конф., присвяченої 13-ій річниці Незалежності України та 680-ій річниці надання Володимирові-Волинському Магдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р. Луцьк, 2004. С. 3-4.*

знайти мармурові колони та деталі конструктивного призначення. Загалом ця практика була поширеною у середньовіччі в країнах, де використання кам'яного будівництва мало стали традицію.

Завдяки специфічним вимогам князівських замовлень, незвичайному клімату та використанню нових будівельних матеріалів, що прибули разом з грецькими майстрами, київське мармурове будівництво набуло своєї «неповторної ідентичності вже на початковому етапі розвитку. Використання червоного шиферу, завдяки його відмінним виробничим та декоративним характеристикам (його колір нагадує порфір, який у Візантії вважався "Божим каменем"), а також зручність видобування (родовища цього каменю знаходилися недалеко від Києва, поблизу Овруча), призвели до широкого його застосування для виготовлення монументальних рельєфів, конструктивних елементів, поховальних монументів та підлоги»¹⁶⁴.

У Десятинній церкві червоний шифер був використаний для виготовлення профільованих карнизних плит, можливо, карнизів з орнаментальним різьбленням, а також для виготовлення плит огорожі хорів і саркофагів. Один із саркофагів мав незвичайну форму "дашка" і був прикрашений плетеними орнаментами, розетками, хрестами та мотивами кипарисів. У XII столітті його вбудували в цегляну гробницю, розташовану біля північного входу до церкви.

Ці новаторські підходи та використання червоного шиферу відобразилися в унікальному характері київського мармурового будівництва, яке розцвіло в середньовіччі завдяки впливу грецьких майстрів та власним особливостям регіону.

Поряд із шифером для скульптурного оздоблення Десятинної церкви також використовувалися місцеві вапняки та пісковики. Капітелі з цих матеріалів, які за своєю формою були схожі на мармурові, ймовірно,

¹⁶⁴ Найдокладніший аналіз див.: Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела / *Український археологічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2009. Вип. 13–14. С. 59–68.

розташовувалися в менш важливих літургійних частинах храму. Наприклад, на півдні, у Тмутаракані, використовувався місцевий червоний пісковик разом із мармуром для деталей архітектурного декору церкви Святої Богородиці. Проте невеликі розміри однієї з таких деталей у формі ґрати не дозволяють точно визначити, чи вона прикрашала тимпан церкви, чи вівтарну огорожу.

На півночі, у Новгороді, для будівництва та оздоблення Софійського собору використовувався місцевий вапняк. З цього матеріалу було виготовлено плити з плетеним орнаментом, а також використано його для облицювання синтрону та підлоги собору.

Мармур був імпортований не лише для Десятинної церкви, інші церкви Русі також скористалися цим матеріалом. У Спасо-Преображенському соборі в Чернігові (1030-і роки) використовували мармурові колони з іонічними капітелями та аттичними базами. У цьому соборі також збереглися шиферні плити з рельєфним орнаментом. Мотиви цього орнаменту відзначались більш плоским рельєфом і відрізнялися від київських та константинопольських зразків. Відмінність полягала в тому, що рамка на цих рельєфах не поєднувалася з плетивом центральної частини зображення. Оскільки ці орнаменти, де плетиво не мало початку або кінця, символізували «вічність буття, їх конструкція вимагала певних навичок та знання геометричних законів. З цього можна зробити висновок, що недосконала конструкція рамки свідчить про недостатню кваліфікацію майстра, який не зовсім володів технікою створення плетеної композиції, хоча мотиви та якість різьблення не залишали сумніву в тому, що цей майстер відносився до київської майстерні»¹⁶⁵.

¹⁶⁵ Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир, Боголюбово. Москва, 1969. С. 88–94. Прийнята в ранішій літературі інтерпретація голів боголюбської капітелі, як і їхніх відповідників на стінах храмів як богородичних символів, не підтвердилася. Згідно з новішими дослідженнями це мали бути ангели-охоронці храму Небесного Єрусалима, де перебуває Бог (див.: Лидов А. М. О символическом замысле скульптурной декорации владимирсуздальских храмов XII–XIII веков. *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век*. Санкт-Петербург, 1997. С. 172–184.

У Києві, на початку XI століття, мармурові ордерні деталі, мармурові одвірки та шиферні карнизи й плити огорожі хорів використовувалися для оздоблення інших храмів того часу. Прикладами таких храмів є:

1. Собор Святої Софії (1030–1040 роки): Мармурні колони ще на початку XIX століття прикрашали головний вхід до цього собору.
2. Георгіївська церква (висвячена в 1051–1053 роках): В цій церкві також використовувалися мармурові ордерні деталі.
3. Успенська церква Печерського монастиря (1073–1078): У цій церкві були використані мармурові колони та одвірки.
4. Золотоверхий собор (1108–1113): Мармурні ордерні деталі використовувалися для оздоблення цього собору.

Мармурні колони та одвірки зазвичай мали складне профілювання, яке було характерним для константинопольських пам'яток XI століття. Орнаментальне різьблення на мармурових архітектурних деталях Софійського собору також було виконане відповідно до візантійських зразків.

Важливою частиною православного храму є вівтарна огорожа, або темплон, яка відділяє вівтар від наосу. Зазвичай вівтарні огорожі були зроблені з мармуру, іноді використовувалися інші камені та дерево. Ці огорожі іноді оздоблювалися карбованим сріблом та золотом. Вівтарні огорожі мали форму портика з колонами, архітравами та парапетами. У центрі розміщувалися дерев'яні дверця Царських врат. Ця огорожа не заважала вірним спостерігати за літургійними відправами вівтаря і залишала відкритим простір вівтарної апсиди, де розташовувались мозаїки.

Мармурні плити вівтарної огорожі Софійського собору, якщо вони збереглися, могли «мати подібне орнаментування до тих, які знайдено в Десятинній церкві. Також мармур застосовувався для облицьовування фриза, що оточує синтрон головного вівтаря собору»¹⁶⁶.

¹⁶⁶ Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 117.

Справді, матеріали, що були розглянуті, свідчать про важливе місце архітектурного і скульптурного мистецтва в культурному спадку Давньої Русі. «Ця мистецька спадщина була не лише важливим архітектурним та художнім компонентом, але й важливим елементом культурного обміну та взаємодії з іншими культурами, зокрема грецькою і візантійською»¹⁶⁷.

Грецькі, європейські та місцеві майстри спільно працювали над створенням оригінальних скульптурних ансамблів у храмах Києва, Чернігова і міст Галицької Русі. Ці скульптурні композиції не лише прикрашали церковну архітектуру, але і відображали стильові зміни, що відбувалися в мистецтві середньовіччя.

Мистецькі досягнення Давньої Русі, зокрема в галузі скульптури та різьблення, вплинули на подальший розвиток українського мистецтва. Вони стали «важливим джерелом навчання і натхнення для майстрів пізніших епох, сприяючи формуванню унікального художнього стилю на теренах України»¹⁶⁸.

Таким чином, скульптура й архітектурне мистецтво Давньої Русі є важливою частиною культурної спадщини, що відображає вплив різних культур і стилів та сприяє розумінню розвитку мистецтва в цьому регіоні.

У розділі 3.1 "Сакральна скульптура і її варіації в мистецтві Київської Русі" дослідження розглянуто важливі аспекти архітектурного і скульптурного мистецтва Давньої Русі, зокрема в контексті матеріалів, що використовувалися для спорудження та оздоблення храмів. Висновки з цього розділу можуть бути наступними:

1. Мармур був важливим будівельним матеріалом для храмів Давньої Русі. Він використовувався для створення архітектурних деталей, скульптурного оздоблення, колон і саркофагів.

¹⁶⁷ Див. Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma... S. 56–58; Александрович В. Володимир часів князя Данила Романовича... С. 3-4.

¹⁶⁸ Gurba J. Kamienna ikonka z wyobrażeniem Chrystusa z Czermina-Czerwienia. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. 1980–1981. V. 35–36. P. 2. S. 25-29.

2. У храмах Давньої Русі мармур в основному імпортували з Візантії, що свідчить про важливі зв'язки між Русі та Візантією та вплив останньої на мистецтво Русі.
3. Окрім мармуру, місцеві будівельні матеріали, такі як червоний шифер, вапняк і пісковик, також використовувалися для оздоблення храмів.
4. Скульптурне оздоблення храмів Давньої Русі відзначається впливом візантійських та європейських стилів, а також розвитком унікальних мистецьких традицій.
5. Архітектурне і скульптурне мистецтво Давньої Русі було важливою частиною культурного спадку і сприяло подальшому розвитку українського мистецтва.

Цей розділ підкреслює важливість мистецької спадщини Давньої Русі та її вплив на культурний розвиток регіону.

3.2. Монументальне малярство Київського християнства

Візуальне мистецтво завжди було важливою складовою виразності та сприйняття релігійних ідеалів в різних культурах. В середньовіччі, особливо в контексті християнства, монументальне малярство стало засобом передачі віри та духовних цінностей через образи й сцени, що прикрашали церковні споруди. Київське християнство, особливо в епоху Давньої Русі, не було винятком.

У цьому розділі ми дослідимо розвиток монументального малярства в Києві, яке мало великий вплив на християнську мистецьку традицію та відображало особливості культури та віри в регіоні. Зокрема, ми розглянемо приклади малярського декору церковних споруд, його символіку та зв'язок із загальнохристиянськими та візантійськими впливами. Дослідимо, як

монументальне малярство створювалося і розвивалося в умовах Давньої Русі, і як воно вплинуло на формування української художньої ідентичності.

Для будівництва Десятинної церкви Богородиці, першої мурованої церкви в Києві, яку звели після прийняття християнства у 989 році, князь Володимир запросив майстрів з Візантії. Це було «важливим етапом у розвитку монументального мистецтва в Києві, пов'язаного з християнством. Проте інформація про малярське прикрашення цієї церкви залишилася майже невідомою через руйнування споруди монгольськими завойовниками у 1240 році та подальше знищення залишків стін у 30–40-х роках XIX століття»¹⁶⁹.

Десятинна церква Богородиці свідчила про бажання князя Володимира наслідувати структуру київського двору за прикладом Великого імператорського палацу в Константинополі, де «церква Богородиці Фароської виконувала схожу функцію придворного храму. Тому імовірним прототипом іконографічної програми Десятинної церкви була Фароська церква. Імовірно, в центральному куполі Десятинної церкви було зображено Христа Пантократора оточеного ангелами, а вівтар прикрашала ікона Богородиці Оранти»¹⁷⁰.

Під час археологічних досліджень церкви в XIX столітті було знайдено фрагменти стінних мозаїк і фресок, що свідчить про те, що стінна мозаїка поєднувалася з фресковим прикрашенням, що «було незвичайним для Візантії. У Києві відсутність мармуру обмежувала його використання, тому решту стін розписували фресками. До сьогоденішнього дня збереглася частина фрагментів цих мозаїк та фресок, включаючи зображення немовляти, елементи одягу,

¹⁶⁹ Rudnik S. Wyniki badań archeologicznych kościoła w Podgurzu, gmina Chełm. *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r.* Chełm, 1997. S. 42.

¹⁷⁰ Малевская М. В. Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XII в. Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. СПб., 1997. С. 262.

орнаменти й орнаментальні деталі. Нові дослідження також призвели до виявлення цікавих фрагментів орнаментів на фресках»¹⁷¹.

Отже, історія Десятинної церкви та її мистецького прикрашення свідчить про важливий момент у розвитку християнського мистецтва в Києві та вказує на вплив Візантії на цю традицію.

Збудований князем Ярославом Мудрим у 1017–1037 роках кафедральний собор Святої Софії у Києві виділяється своїми «розмірами та важливістю серед інших храмів того часу. Ця історична споруда, яка до наших днів збереглася майже в первинному стані, відіграє важливу роль у розумінні розвитку монументального малярства в Києві та на Давній Русі»¹⁷².

Собор Святої Софії відзначався великою площею, а його малярський ансамбль XI століття зберігся значною мірою. Позначаючись настільки важливою іконографічною програмою, собор міг бути впливовим центром не тільки в релігійному, але і в мистецькому та культурному вимірах Давньої Русі.

Мозаїчні зображення, які становлять основу малярського декору Софії Київської, були вже відомі з церкви Богородиці Фароської Великого імператорського палацу в Константинополі. Тут вперше було «поєднано образи Христа Пантократора з архангелами у головному куполі та Богородиці Оранти в апсиді. Ця іконографічна злагода між Церквою Небесною та Земною здійснилася вперше і мала важливий вплив на мистецтво Київської Русі»¹⁷³.

До другої половини XII століття в Києві відомі вівтарні зображення Богородиці Оранти, що підтверджує важливу роль цієї теми в християнському мистецтві Київської Русі. Таким чином, кафедральний собор Святої Софії у

¹⁷¹ Sygowski P. Unickie cerkwie Lubomla w XVIII-wiecznych wizytacjach w Archiwum Państwowym w Lublinie. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині*. Науковий збірник. Луцьк, 2001. Вип. 8: Матеріали VIII міжн. наук. конф., м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року. С. 122.

¹⁷² Киево-Печерський патерик / Проф. Д. Абрамович. Киево-Печерський па-терик: [репринтне видання]. К., 1991. С. 5–7, 9–11.

¹⁷³ Zathey J. O kilku przypadkach zabytkach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej w Warszawie. *Studia z dziejów kultury polskiej*. Warszawa, 1949. S. 86–88.

Києві був не лише свідком релігійних подій свого часу, але й центром мистецької іконографії та культурного спадку Давньої Русі.

Цікавою рисою зображень у склепінні головного купола Софійського собору є великий хрест, який формують опущені крила чотирьох архангелів, що оточують медальйон з погруддям Христа Пантократора. Такий хрест, якого немає серед інших збережених храмових розписів, акцентує тему хресної жертви. Його наявність може бути інтерпретована як посилення на іконостас іконофобського періоду, коли в куполах і апсидах розміщували лише хрести.

У барабані головного купола Софії Київської розміщено зображення дванадцяти апостолів, хоча це було досить несподіваним рішенням для свого часу. У Візантії на той момент було популярним зображення пророків у подібних місцях. Проте деякі дослідники вважають, що цей вибір апостолів був зумовлений програмними настановами, спрямованими на підкреслення теми апостольського служіння, що було актуальним для Київської Русі, щойно прийнятої християнство.

Апостольську тему продовжують також фігури чотирьох євангелістів, розміщені в головному куполі. Хоча на початку їх зображували символами, у Софії Київській вперше з'явилися постаті євангелістів, які сидять за пультами і пишуть Євангелія. Це було інноваційним підходом, який знайшов відображення в цьому соборі і що продовжувався в інших подібних храмах.

Центральна сцена літургійного циклу у вівтарі Софії Київської представляє "Євхаристію"¹⁷⁴, яка зображає момент причастя апостолів, які «спільно приймають тіло і кров Христа Великим Архієреєм. Ця сцена створює візуальний образ єдності вічної Небесної Літургії зі службою, яка відбувається в реальному храмі. Подібну композицію "Євхаристії" можна знайти і в інших церквах, наприклад, у церкві Панагії тон Халкеон у Салоніках»¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Див. Додаток В. 1. Рис. 1.

¹⁷⁵ Biskupski R. Ikony ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku. Warszawa, 1991. S. 16-18.

У церкві Софії Київської, ця композиція розташована в середньому регістрі апсиди. Апостоли зображені у двох групах, рухаючись з обох боків до центрального престолу. Сам престол містить дві постаті Христа і два ангели-диякони, які Ньому прислужують. Це зображення віддзеркалює важливий елемент літургії та принцип єдності між небесним та земним світами.

Такий сюжет став популярним у вітварних розписах з другої половини XI століття, оскільки літургійна реформа того часу призвела до зближення тематики храмових розписів із змістом богослужіння, а саме Євхаристії. Цей образ став типовим і знайшов своє відображення в багатьох інших церквах того періоду.

Зображення Деїсуса ¹⁷⁶ у вітварі Софії Київської має особливу іконографію, яка поєднує елементи посередницької молитви й заступництва перед Христом-Суддею. На цьому зображенні Христа Пантократора розташовано на тлі великого хреста, який заповнює центральний медальйон. Це зображення асоціюється «з легендарним образом Христа, який колись був встановлений над входом до палацу в Халке у Константинополі. Цей образ став символом перемоги іконошанування та Православ'я й одночасно втілює ідею небесного заступництва» ¹⁷⁷.

Вибір саме такої іконографії для Деїсуса, розташованого в Софії над образом Оранти, який символізує молитву і захист, має свою важливу семантику. Великий хрест, що зображений у цьому Деїсусі, підкреслює тему хресної жертви та спокути, надаючи зображенню літургійний характер. Ця іконографія віддзеркалює важливий аспект духовного життя і символізує спасіння через жертву Христа на хресті.

¹⁷⁶ Див. Додаток В. 2. Рис. 2.

¹⁷⁷ Grzadziela R. Twyrczość malarza ikon z Zohatyna. *Foliae historiae artium*. Kraków, 1974. S. 51–81.

Таким чином, Деїсус у вівтарі Софії Київської об'єднує ідеї молитви, заступництва і хресної жертви, надаючи цьому образу глибокий літургійний і духовний зміст.

У мозаїках підкупольного простору Софії Київської важливими елементами є композиція "Благовіщення", архангел Гавриїл та Діва Марія. Сюжет "Благовіщення" відтворює момент втілення Бога-Слова та початок новозавітної історії. Цю композицію пов'язували з вівтарним простором і в доіконоборчі часи, але зображення "Благовіщення" на стовпах вівтарної арки почали розміщувати лише в XI столітті.

Розташування "Благовіщення" на стовпах, які відділяють наос від вівтарної частини, дозволяє виділити цей сюжет і символізує межу між небесним і земним світами. Ця композиція стає елементом самої сцени і створює враження реального простору вівтаря. Розміщення "Благовіщення" на вівтарній арці стало загальною практикою лише на початку XII століття.

Ці мозаїки сприяли візуалізації та утвердженню християнських тем і сюжетів у храмовому просторі, а також допомогли покращити розуміння вірянами новозавітних історій та їх духовного змісту.

На стінах підкупольного простору та на хорах Софії Київської можна побачити сцени з євангельського циклу, хоча ці зображення дуже пошкоджені. Першою сценою цього циклу є «"Шлюб у Кані Галілейській", розташована на стіні південної частини хорів. Наступною сценою є "Тайна вечеря", яка симетрично розміщена на стіні північної частини хорів»¹⁷⁸.

Сцена "Шлюбу у Кані Галілейській" традиційно поділяється на дві частини: верхню, що зображує трапезу, та нижню, яка показує чудо перетворення води на вино. Подібно до цього, «сцена "Тайної вечері" на хорах складається з двох фрагментів багатофігурних композицій. Спершу їх

¹⁷⁸ Пуцко В. Український іконопис у візантійсько-слов'янському контексті / Церковний календар. 1994. С. 88–100.

ідентифікували як "Чудо примноження хлібів". Але наразі запропоновано інші варіанти їх атрибуції, такі як "Поцілунок Іуди" та "Взяття Христа під варту", які можуть бути продовженням страсного циклу»¹⁷⁹.

Обидва ці сюжети мають символічне значення і пов'язуються з циклом літургійних зображень головного вівтаря. Таїнство євхаристії встановлене Спасителем під час Тайної вечері, і прообразом цього таїнства є чудо перетворення води на вино в Кані Галілейській. Таким чином, обидва сюжети спільно ілюструють тему євхаристії та її зв'язок з подіями євангельського циклу.

Порівнюючи цикл євангельських сюжетів у мозаїках Софії Київської з аналогічними циклами у сучасних їй храмових розписах Візантії, важливо відзначити декілька відмінностей. Однією з найважливіших рис циклу в Софії Київської є відсутність сцен дитинства Христа. У сучасних храмових розписах Візантії такі сцени часто зустрічаються, але вони відсутні в мозаїках Софії Київської.

Дослідники також зауважують, що в Софійському циклі сцени розміщені в хронологічній послідовності, яка відтворює події, описані в Євангеліях. Це робить цей цикл більш «наративним і доступним для розуміння для простих християн, які ще не були знайомі з глибокими аспектами християнської екзегетики. У розписах Візантії сцени частіше організовані за ієрархічним принципом, а не за хронологічним порядком»¹⁸⁰.

Варто відзначити, що попри ці відмінності, цикл мозаїк Софії Київської має глибокий догматичний зміст і відтворює ключові моменти євангельського оповідання, пов'язані з життям та діяльністю Ісуса Христа.

¹⁷⁹ Біскупські Р. Спроба характеристики своєрідних рис українського іконопису від XV до першої половини XVIII століття. *Церковний календар*. 2003. С. 94–110.

¹⁸⁰ Maszczak M. Nieznana ikona z przedstawieniem "Deesis" w Muzeum ziemi Przemyskiej w Przemyśle / *Rocznik Przemyski*. Przemyśl, 1977. T. 17–18. S. 83–111.

Кількість однофігурних зображень святих у мозаїках Софії Київської, як ви зазначили, є разючою і надзвичайно численною, що може пояснюватися декількома факторами.

1. **Популяризація християнства.** На момент спорудження Софії Київської християнство було ще молодого релігією в цих землях, і церковні влади могли бути зацікавлені в активній пропаганді нової віри. Розміщення численних образів святих у церкві могло відігравати роль педагогічної заслуги, яка навчала історії свят, священних історичних подій та життя святих.
2. **Культ святих.** У християнстві велика увага приділяється святим як посередникам між людьми та Богом. Зображення святих були важливим елементом цього культу, і вони слугували об'єктом поклоніння та молитви. Це відображалося у культурі й духовному житті того часу.
3. **Традиції візантійської мистецтвознавчої школи.** Візантійське мистецтво малюнка та мозаїки мали свої стилі та техніки, які передбачали багатофігурні композиції, включаючи зображення святих.
4. **Імперські та політичні фактори.** Спонсори будівництва Софії Київської могли бажати підкреслити свою віру і благочестя, розміщуючи численні зображення святих в церкві.

З часом, як церковне мистецтво відбувало еволюцію, кількість зображень святих у мозаїках зменшилася. Але на «початку свого існування Софія Київська служила важливим центром для популяризації християнства і сприяла утвердженню нової віри в цих землях»¹⁸¹.

Дійсно, історія майстрів, які працювали над будівництвом і прикрасою Софії Київської, залишається великою невідомою. Проте, наявні деякі вказівки

¹⁸¹ Capizzi C. Pantokrator: Saggio d'esegesi letterario-iconografica. Roma, 1964. P. 42-44.

та індикатори, які допомагають розуміти характер і походження митців, які працювали над цією чудовою спорудою.

1. **Грецькі написи.** Наявність грецьких написів біля багатьох мозаїк та фресок є однією з ключових ознак впливу візантійських майстрів. Ці написи свідчать про присутність грецьких художників та майстрів, які брали участь у створенні цих мистецьких творів.
2. **Автографи майстрів.** Автографи, тобто підписи художників, знайдені на фресках Софії Київської, також є важливими доказами наявності візантійських майстрів. Ці підписи вказують на те, хто стояв за виконанням конкретних сцен.
3. **Майстерність та стиль.** Аналіз стилю та майстерності в мозаїках та фресках також може надати важливу інформацію. Існують певні стилістичні особливості, які вказують на візантійський вплив у мистецтві Софії Київської.
4. **Традиції візантійського мистецтва.** Візантійське мистецтво малюнка та мозаїки мали свої особливості, стилі та техніки, які передавалися від покоління до покоління. Знання і використання цих традиційних методів також може свідчити про присутність візантійських майстрів.
5. **Історичний контекст.** У часи спорудження Софії Київської (в XI столітті) Київська Русь мала тісні стосунки з Візантією. Такі зв'язки могли полегшити завдання Ярослава Мудрого при запрошенні візантійських майстрів ¹⁸².

Хоча безпосередні імена майстрів залишаються невідомими, їхній вплив та участь у створенні Софії Київської можна відчутти в кожному її архітектурному та мистецькому елементі.

¹⁸² Києво-Печерський патерик / Проф. Д. Абрамович. Києво-Печерський патерик: [репринтне видання]. Київ, 1991. С. 9–11.

Золоті ворота з церквою Богородиці Благовіщення були однією з видатних споруд Київської Русі, але, на жаль, їх «не збережено до наших днів. Монастир Святих Георгія та Ірини, заснований Ярославом Мудрим, також був важливим храмовим комплексом, але інші його будівлі, окрім Михайлівської церкви, не збереглися»¹⁸³.

Історія руйнування та втрати багатьох історичних пам'яток не лише Києва, але і всієї України, є сумною та складною. Багато цих цінних споруд було знищено в різні історичні періоди через війни, культурну революцію, та інші події. Втрата цих історичних об'єктів є великою культурною та історичною трагедією.

Проте, рештки фресок і знахідки під час розкопок, про які ви згадали, можуть допомогти вивченню і реконструкції цих важливих моментів в історії України і візантійського мистецтва.

Заснування Великої Успенської церкви у 1073 році та її освячення у 1089 році свідчать про важливі події в історії Києва під час панування Ярослава Мудрого. Ця церква слугувала «не лише релігійною спорудою, але і центром мистецького створення. Її мозаїки та фрески, створені майстрами-художниками із Влахернського храму в Константинополі, збагатили культурну спадщину Київської Русі»¹⁸⁴.

Інформація про іконописну майстерню в Печерському монастирі та працюючих там художників також важлива для вивчення історії мистецтва регіону. Майстерні цього типу «відігравали важливу роль у створенні ікон та фресок для церковних будівель та церковної релігійної практики»¹⁸⁵.

¹⁸³ Rademacher F. Der thronende Christus der Chorschranken aus Gustorf. Eine ikonographische Untersuchung. Köln; Graz, 1964. P. 53-55.

¹⁸⁴ Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря. *Стародавній Київ*. К., 1975. С. 140-145.

¹⁸⁵ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. М., 2005. С. 159-162.

Попри втрати та знищення величних споруд і мистецьких шедеврів внаслідок різних історичних подій і природних катастроф, вивчення і реконструкція цих подій і об'єктів залишається важливою задачею для сучасних дослідників, які допомагають зберегти історичну пам'ять та культурну спадщину регіону.

Історія будівництва Михайлівського собору в Переяславі та прикрас його інтер'єру є цікавою частиною історії мистецтва Київської Русі в кінці XI століття.

Михайлівський собор був споруджений на замовлення єпископа Єфрема та освячений у 1089 чи 1090 році. Ця церква була «великим монументальним комплексом, який включав інші будівлі, такі як єпископські ворота з церквою Федора, церква Андрія, кам'яна лазня та інші. На жаль, жодна з цих споруд не збереглася до наших днів»¹⁸⁶.

Під час розкопок Михайлівського собору було виявлено деякі рештки мозаїк, які свідчать про наявність мозаїчних зображень у цьому храмі. Зокрема, золоті мозаїчні кубики були знайдені, що свідчить про використання мозаїки для оздоблення стін або підлоги собору. Рештки фресок також були знайдені, і це може вказувати на те, що інтер'єр собору був прикрашений і фресками, і мозаїками.

Ця інформація дає нам певний уявлення про розкіш та мистецтво, які прикрашали цей церковний комплекс. Шкода, що «багато з цих шедеврів не збереглося до наших днів, але вони залишили слід у історії мистецтва Київської Русі»¹⁸⁷.

У Софійському соборі в Києві у третій чверті XII століття з'явилася хрещальня, де були розміщені розписи, включаючи зображення "Хрещення

¹⁸⁶ Крыжановский С. Киевские мозаики. *Записки Императорского Русского Археологического общества*. С.Пб., 1856. Т. VIII. С. 261–267.

¹⁸⁷ Коренюк Ю., Кот С. Мозаїки та фрески Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Сучасний стан мистецької спадщини. *ЛУ*. 007. Чис. 1. С. II–XXXVIII.

Господне". Замовлення цих робіт свідчить про важливу роль церковного мистецтва та іконографії у середньовічному Києві.

На зображенні "Хрещення Господнє" видно Христа, Іоанна Предтечу та двох ангелів, які стоять біля вод Йордану. Це сцена, яка символізує Хрещення Ісуса Христа в ріці Йордан і є важливою в християнській іконографії.

Також у хрещальні були зображені чотири святителі, по дві постаті на кожній стіні обабіч вікна в апсидному півколі. Хоча «написи поруч із цими фігурами втрачені, ці святителі представляли важливих постатей в історії церковної доктрини та могли бути символами віри та духовного навчання»¹⁸⁸.

Схематизований варіант орнаменту, утвореного пагонами з численними дрібними листками чи пелюстками, які нагадують гірлянди, є цікавим прикладом того, як мистецтво може впливати одне на одного через різні епохи та культури.

Ці подібності між мотивами в мистецтві Софії Київської та античними або візантійськими образами свідчать про спільність елементів орнаменту та декоративного мистецтва в історії мистецтва різних епох та регіонів. Орнаменти мають свою власну символіку та структуру, і їхні подібності можуть бути результатом впливу, обміну ідей та культурних обмінів між різними цивілізаціями.

Це свідчить про багатство та варіативність світового мистецтва і те, як «воно може еволюціонувати та адаптуватися до різних культурних контекстів та епох»¹⁸⁹.

Узагальнюючи інформацію щодо монументального малярства Київського християнства, можна висунути кілька ключових висновків:

- 1. Християнська іконографія та малярство в Києві.** Монументальне малярство Київського християнства було важливою частиною релігійної

¹⁸⁸ Древнерусское искусство X – начала XV века *Государственная Третьяковская галерея: Каталог собрания*. Москва, 1995. Т. 1. С. 43–45.

¹⁸⁹ Там само.

та культурної ідентичності Київської Русі. Воно поєднувало християнську традицію іконопису зі своїми унікальними регіональними рисами.

2. **Специфіка іконографії.** Малярство Софії Київської та інших християнських храмів Києва відзначалося специфічною іконографією, яка включала зображення святих, біблійних сюжетів, апостолів, ієрархів, а також теми Хрещення Господнього та Вознесіння Христового. Ця іконографія відображала релігійну та догматичну спадщину християнства.
3. **Вплив Візантії та імпорт майстрів.** Як свідчать джерела, зокрема грецькі написи на фресках і мозаїках, для будівництва та прикрашання храмів, Ярослав Мудрий запрошував майстрів з Візантії. Це свідчить про вплив візантійської мистецької традиції на монументальне малярство Київської Русі.
4. **Мистецьке багатство та втрати.** Малярство Київського християнства славилося своєю різноманітністю і розмаїттям зображень. Проте багато цих творів мистецтва, зокрема фрески та мозаїки, були втрачені внаслідок часу, природних катастроф та історичних подій.

Узагальнюючи, монументальне малярство Київського християнства було важливою складовою культурної спадщини Київської Русі, відображаючи вплив візантійської мистецької традиції та специфічні релігійні та культурні особливості того часу. Це мистецтво є важливим джерелом для вивчення історії та культури регіону, а також для розуміння розвитку християнства в Східній Європі.

3.3. Давній українській іконопис у мистецькій програмі сакральної архітектури і декору

Відоме мистецтво Давньої України несе в собі багатий шар християнської іконографії, який «видається важливою складовою сакральної архітектури і декору храмів і молитовних споруд. В контексті розвитку християнства та культурного спадку у цьому регіоні, іконопис відіграв значущу роль, розкриваючи віру та духовність в найяскравіших кольорах»¹⁹⁰.

Маючи на увазі багатьох століть історії, релігійного розвитку і впливу інших культурних традицій на Давню Україну, варто дослідити, як іконопис увійшов у «мистецьку програму християнських споруд та як він сприяв формуванню унікальної сакральної архітектури та декору. Такий аналіз дозволить розкрити глибокий зв'язок між вірою, мистецтвом та історією Давньої України, а також з'ясувати важливу роль іконопису у відображенні духовних цінностей і культурного розвитку цього регіону»¹⁹¹.

У підрозділі 3.3. будемо розглядати розвиток іконопису в архітектурному контексті Давньої України, вивчаючи його вплив на створення унікальних храмів та молитовних будівель, а також роль, яку він відіграв у формуванні сакрального декору цих споруд.

Християнське образотворче мистецтво прийшло на Русь разом із самим християнством, ймовірно, вже в другій половині IX століття, як наслідок місії святих Кирила і Мефодія. Однак через відсутність збережених зразків мистецтва цього періоду, дослідники змушені вести аналіз на основі різних джерел та вивчати загальну іконографію та конкретні образи.

Загальна відомість про іконопис Русі на початку її християнської історії базується на різних джерелах, але безпосередні твори мистецтва того часу не збереглися. Тому дослідники намагаються відтворити цю традицію, виходячи з

¹⁹⁰ Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова О. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд / Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення. Київ, 1996. С. 68-73, 132-141.

¹⁹¹ Фурман Р. Фрагменти монументального живопису X століття з колекції Національного заповідника "Софія Київська" / Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення. Київ, 1996. С. 74, 142-145.

різних джерел та спостережень, але їхні висновки залишаються гіпотетичними й заснованими на спільних рисах з візантійською іконографією.

Згадуючи деякі пам'ятки мистецтва, такі як фрагменти тиньку із живописом з руїн Десятинної церкви, можна виявити загальні риси іконопису того періоду, хоча точність реконструкції обмежена. Книжкова мініатюра може бути одним з можливих джерел для реконструкції цієї ранньохристиянської мистецької традиції.

Загалом, початки іконопису на Русі залишаються загадовими через відсутність збережених оригіналів. Однак «історичні умови сприяли впливу Константинополя і Болгарії на ранній розвиток київського сакрального мистецтва»¹⁹².

З початку XI століття в оригіналі не збереглося жодної ікони, яка б безперечно була пов'язана з Києвом. Проте деякі малярські твори з цього періоду, які були відомі в київському церковному середовищі, можна уявити завдяки їхнім аналогіям у стінописі, книжковому і пластичному мистецтві. Це не завжди копії зниклих творів, але вони мають подібні композиційні схеми та іконографічні риси, які є характерними для чудотворних ікон.

Мозаїки та фрески Софійського собору в Києві відображають іконографію, яка великою мірою відповідає візантійським взірцям, таким як «ікони, мініатюри та рукописи з епохи Палеологів. Ці мозаїки відтворюють різноманітні іконографічні сюжети, хоча деякі з них також пов'язані з архітектурними формами церковної споруди й, можливо, не були призначені для іконопису»¹⁹³.

Також варто зазначити, що в деяких випадках Софійський собор має «відтворення реальних ікон, які були оформлені з урахуванням їхньої

¹⁹² Грабар А. “До-история” болгарской живописи (Археологическая гипотеза). / *Сборник в чест на В. Н. Златарски*. София, 1925. С. 555-573.

¹⁹³ Loerke W. C. *The Monumental Miniature / The Place of Book Illumination in Byzantine Art*. Princeton, 1975. Pp. 61-96.

приналежності до іконопису. Ці репліки сприймаються як самостійні твори, але їхня іконографія відповідає зразкам, відомим завдяки іконопису»¹⁹⁴.

Загалом іконографічна система Софійського собору має кілька мозаїк, які відтворюють зразки, відомі завдяки іконопису, і таким чином, можуть надати певний уявлення про іконопис того періоду в Києві.

Загальна орієнтація сакрального мистецтва християнського Києва на Візантійську столицю підтверджується різними джерелами, включаючи історичні повідомлення, церковні перекази і аналіз обмеженої кількості мистецьких пам'яток. Однією з «найраніших згадок про таку орієнтацію є іконописна ікона Богородиці Одигітрії, яку в 1046 році візантійський імператор Константин IX Мономах (1042—1054) передав у подарунок своїй доньці Анні, яка вийшла заміж за сина Ярослава Мудрого, князя Всеволода Ярославича, князя чернігівського»¹⁹⁵.

Порівняння різних зображень Богородиці Одигітрії в Візантії та на Давній Русі вказує на те, що правильною реплікою ікони, привезеної в 1046 році, може бути лише бронзовий рельєф відтворення, створений на початку XIII століття і встановлений на Княжій горі.

В кінці XI століття розпочалася творча діяльність видатного київського іконописця, печерського ченця та ієромонаха Аліпія, який помер у 1114 році. Його ім'я згадується в 34-му слові патерика. Попри «важливу роль Аліпія в іконопису Києва, досі не вдалося пов'язати його ім'я з конкретними відомими творами. Протягом довгого часу, починаючи з Д. В. Айналова, ікону "Богородиця Велика Панагія" у Ярославлі приписували Аліпію та датували початком XII століття. Проте більш обґрунтованим є датування цього твору на початок XIII століття»¹⁹⁶.

¹⁹⁴ Kitzinger E. The Role of Miniature Painting in Mural Decoration / Ibid. P. 99-142.

¹⁹⁵ Успенский Л. А. Богословие иконы Православной Церкви. Париж, 1989. С. 176—180.

¹⁹⁶ Лазарев В. Н. История византийской живописи. Москва, 1986. С. 61, 62, 81, 82.

Місце розташування цієї ікони ще не може бути однозначно визначеним, оскільки вона чітко відтворює мозаїку з усіма її особливостями. Однак не можна виключати, що ікону можна було пов'язати з апсидальною конхою Успенської церкви Києво-Печерського монастиря чи соборного храму Михайлівського Золотоверхого монастиря. Усі ці місця мали важливе значення для культурного та релігійного життя Києва.

Крім того, в другій половині XI століття деякі ікони у давньоруських храмах за стилем та іконографією нагадують візантійські твори царгородського кола. Ці ікони, зокрема ікону апостолів Петра та Павла із Софійського собору, а також ікону святого Георгія з Успенського собору в Москві, можуть бути пов'язані з грецькими майстрами. Мистецьке моделювання, зокрема обличчя, у цих творах виконане майстерно, з відчуттям технічних аспектів іконопису, і відображає класичну традицію. Це свідчить про існування елітарної мистецької течії, яка мала зв'язки з Візантією. Можливо, не варто ставити питання щодо первісного місцезнаходження цих ікон на Русі, адже очевидно, що цей маляр мав сильні зв'язки з вельможними замовниками та культурними осередками свого часу.

Час та лихоліття середньовічної Русі призвели до майже повної втрати численних цінних творів сакрального малярства, які були шановані і відомі у ті часи, особливо в період між XI та XIII століттями. Збереглися лише відтворення деяких із цих творів у пластичному мистецтві, які залишають іконографічний зміст. Найчастіше це стосується зображень Богородиці.

Також важливою є бронзова двобічна ікона, в якій зображено Спаса на престолі та архангела Михаїла, який переносить пророка Авакума до Даниїла в яму для левів. Ця ікона датується другою половиною XI століття та можливо відтворює іконографію передвітарного образу з двома сюжетами, один з яких традиційно пов'язаний з архангелом Михаїлом, хоча сам біблійний текст не надає явних вказівок.

Нещодавно була виявлена ікона Богородиці Холмської, яка нині зберігається в Музеї волинської ікони в Луцьку. Ця ікона мала «складну історію та зазнала значних пошкоджень. Однак деякі ювелірні прикраси зі скляними емаллями на ній частково збереглися. Ікону пов'язують із будівництвом міста Холм князем Данилом Галицьким, що відоме з літопису у 1223 році. Там також згадується страшна пожежа, яка спустошила місто в 1259 році»¹⁹⁷.

Богородиця Елеуса, як вона загалом відома, відома також як Володимирська ікона, є однією з найважливіших пам'яток українського іконопису. Ця ікона стала «об'єктом глибоких досліджень і має велику славу. З оригінального живопису залишилися переважно лише голови Богородиці і Христа, а також деякі менші деталі. Існує навіть питання щодо автентичності наявної композиційної схеми, перш за все через існування іншого варіанта іконографії, де немовля Христа зображено з оголеними ніжками»¹⁹⁸.

Ця ікона має велике значення як культовий і художній об'єкт і є предметом постійного вивчення та дослідження. Вона є свідком історії українського мистецтва та духовної культури і продовжує викликати інтерес та захоплення серед дослідників і шанувальників мистецтва.

Історія ікон Володимирської¹⁹⁹ та Пирогощої Богородиці²⁰⁰ дійсно цікава і пов'язана зі стародавнім мистецтвом та історією Київської Русі.

Володимирську ікону Богородиці привезли до Києва зі столиці Візантії на замовлення київського князя Мстислава близько 1130 року, разом з іншою іконою, відомою як Пирогоща. Але вже «в 1155 році в Іпатському літописі є запис, який свідчить, що князь Андрій Боголюбський вивіз ікону святої

¹⁹⁷ Квасюк А., Романюк О. Холмська чудотворна ікона Божої Матері. Повернення з небуття / Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: Науковий збірник. Луцьк, 2000. Вип. 7. С. 14-18. Александрович В. Холмська ікона Богородиці. Львів, 2001; Чудотворна ікона Холмської Богородиці. Повернення з небуття. Луцьк, 2003; Цитович В. Реставрація: між парадигмою і теорією. ІУ. 2004. № 2. С. 52-53.

¹⁹⁸ Weitzmann K. Byzantine Miniature and Icon Painting in the Eleventh Century. / Proceedings of the XIII-th International Congress of Byzantine Studies. Oxford, 5-10 September, 1966. London, 1967. P. 207-224.

¹⁹⁹ Див. Додаток В. 3. Рис. 3.

²⁰⁰ У цьому додатку подаємо сучасний інтер'єр храму. Див. Додаток В. 4. Рис. 4.

Богородиці із Вишгорода і встановив її в церкві своєї святої Богородиці у Володимирі на Клязьмі. Ця ікона була важливою пам'яткою мистецтва та історії України»²⁰¹.

Щодо ікони Пирогощої Богородиці, ця історія більш загадкова. Існують різні припущення щодо її походження і іконографічного образу, але точна «інформація залишається невідомою. Ікона завжди привертала увагу дослідників, і її історія пов'язана з різними місцями, включаючи Київ, Вишгород і Володимир. Деякі вчені навіть висловлюють гіпотезу, що ця ікона може бути теракотовою іконою»²⁰².

Історія і походження цих ікон свідчать про складні зв'язки між Києвом та імперією Візантії та роль мистецтва в ті давні часи.

Історія іконопису на Русі у XII-XIII століттях є цікавою та складною. У цей період іконопис «розвивався під впливом культурних та релігійних змін, а також контактів з Візантією та іншими регіонами»²⁰³.

У зв'язку з обмеженою кількістю збережених творів з цього періоду, розуміння іконопису цього часу важко визначити точно. Багато з ікон та рукописних рукописів цього періоду були втрачені часом або під час історичних подій. Проте вже існуючі ікони та інші мистецькі твори надають деякі уявлення про той час.

Іконопис на Русі в XII-XIII століттях також відзначався впливом Візантії, і грецькі майстри можливо брали участь у створенні деяких творів. Проте іконописна традиція Русі також розвивалася самостійно та виробляла свої особливості.

²⁰¹ Антонова В. И. К вопросу о первоначальной композиции иконы Владимирской Богоматери. ВВ. 1961. Т. 18. С. 198-205.

²⁰² Пуцко В. Ікона Богородиці Пирогощої: З історії вивчення. / Історія релігій в Україні: Праці XIII Міжнародної наукової конференції (Львів, 20-22 травня 2003 року). Л., 2003. Кн. 2. С. 582-586.

²⁰³ Пуцко В. Г. Візантійські шляхи давньоруського мистецтва. / *Археологія*. 1991. № 2. С. 26-41.

Деякі ікони цього періоду свідчать про вишуканість та тонке розуміння техніки та стилю. Однак існують і помітні відмінності в якості та стилістиці ікон, що вказують на різні майстерні та впливи.

У будь-якому разі, дослідження іконопису цього періоду допомагає краще розуміти культурний та релігійний контекст середньовічної Русі та її зв'язки з іншими регіонами.

Дослідження ранніх давньоруських ікон включає вивчення їхнього місця в церковному інтер'єрі, а також аналіз іконографії та стилю кожної ікони. Важливо враховувати контекст історичного періоду та релігійних практик для правильного розуміння значення цих творів.

Зазначається, що деякі з найбільших за розмірами ікон цього періоду походять з Новгороду. До таких ікон відносяться «зображення апостолів Петра і Павла, ікона "Спас на престолі", святий Георгій, та Благовіщення. Ці ікони мають різні характеристики, і їхня іконографія вказує на різні впливи та стилі»²⁰⁴.

Зокрема, ікона "Спас на престолі" містить зображення Христа у золотому одязі, який «вказує пальцем правою рукою на грецький текст євангельського кодексу. Цей образ пов'язують з імператором Мануїлом Комніном, хоча ікона була створена раніше»²⁰⁵.

Також зазначається про ікони, які мають особливості іконографії, характерні для візантійського митецького кола початку XII століття. Ці ікони містять зображення Ветхого Дівчини та Христа в лоні Діви Марії, що було популярною темою у цей період.

Хоча деякі ікони можуть мати спільні риси з візантійським мистецтвом, вони були, можливо, створені вже на Русі, зокрема в Новгороді. Таким чином, питання про походження та стиль цих ікон є складним, і дослідники

²⁰⁴ Пуцко В. Г. Ярославская икона Спаса. / История и культура Ростовской земли. 2001. Ростов, 2002. С. 216-223.

²⁰⁵ Demus O. The Church of San Marco in Venice. History, architecture, sculpture. Washington, 1960. P. 128-129.

продовжують аналізувати їх, щоб краще розуміти розвиток іконопису на території давньої Русі.

Ікони першої половини XIII століття являють собою унікальні твори з багатьма оригінальними рисами. Один із таких творів – зображення Спаса оплічного, відоме як "Спас Золоте волосся", яке розміщене в Успенському соборі Московського Кремля. Ймовірно, ця ікона була створена приблизно у 1200 році в межах Північно-Східної Русі. Вона славиться своєю єдністю і якісним виконанням.

На іконі "Спас Золоте волосся" помітний досить ранній хрестовий німб навколо голови Христа, який не вписаний в коло, що свідчить про «раннє походження цього елемента. Такі хрестові німби були характерні для творів візантійського і західного мистецтва V-VI століть. Ікона також вражає ювелірним оздобленням, яке імітує прикраси, використовані для оригіналу – каменями та золотими медальйонами, які оточені перлами»²⁰⁶.

Ще однією іконою з Успенського собору є зображення Явлення архангела Михаїла Ісусу Навину. Датування цієї ікони припускають на XIII століття, хоча «точна дата створення залишається невідомою. Збереженість цього твору не найкраща, що ускладнює його вивчення й аналіз. А проте, він є цікавим прикладом релігійного мистецтва того часу»²⁰⁷.

Ці ікони відображають мистецьку спадщину Північно-Східної Русі та її вплив на розвиток іконопису у XIII столітті.

Всі спостереження щодо розвитку давньоруського іконопису відображають важливий аспект історії мистецтва в Північно-Східній Русі. Розвиток іконопису у X – першій половині XIII століття був складним процесом, в якому споживалася велика кількість впливів, зокрема візантійських.

²⁰⁶ Попова О. С. Искусство раннего XIII века на Балканах и на Руси. / *Festschrift für Fairy von Lilienfeld*. С. 338-354.

²⁰⁷ Archbishop Damianos. The Icon as a Ladder of Divine Ascent in Form and Color. *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*. New York, 2004. P. 34-38.

Обмеженість доступного матеріалу та неоднозначність деяких пам'яток роблять дослідження цього періоду актуальним викликом. Проте виправдовувати цю інформаційну неоднозначність намагаючись зрозуміти шляхи і характер розвитку руського іконопису важливо для збереження історичної спадщини та розуміння її значення у формуванні культурної ідентичності.

За додатковими дослідженнями та аналізом конкретних творів мистецтва, можна більше розкрити процес взаємодії різних культурних впливів і виявити особливості давньоруського іконопису протягом цього періоду.

У підрозділі 3.3 "Давній український іконопис у мистецькій програмі сакральної архітектури і декору" надано важливий інсайт в розвиток іконопису на території давньої України протягом періоду X – першої половини XIII століття. Основні висновки із цього підрозділу можна сформулювати наступним чином:

1. **Вплив візантійської мистецької традиції.** Давньоукраїнський іконопис сильно залежав від візантійської мистецької спадщини, яка була важливим джерелом інспірації для майстрів іконопису на цих теренах. Зображення і композиційні рішення, а також технічні аспекти багатьох ікон відображали вплив візантійської іконографії та майстерності.
2. **Сакральна архітектура і декор.** Іконостаси та ікони були неодмінною частиною сакральної архітектури і декору церков в давньому Українському князівстві. Вони використовувалися для прикрашення і освячення церковних інтер'єрів, а також для розповсюдження християнських образів і історій серед вірян.
3. **Регіональні особливості.** На території різних регіонів давньої України існували свої особливості у створенні ікон та іконостасів. Наприклад, ікони з Новгороду мали свої характерні особливості, відмінні від тих, що виготовлялися в інших місцях.

4. **Розрізнення етапів розвитку.** Дослідження пам'яток іконопису з цього періоду відзначає різницю між ранніми іконами, що ще сильно відображали вплив візантійської традиції, і пізнішими, які проявляли більшу самостійність у створенні композицій та іконографії.
5. **Неоднозначність іконографії.** В певних випадках ікони мали неоднозначні риси, які ускладнювали їхнє датування та причетність до конкретних майстрів або шкіл. Деякі ікони, наприклад, виготовлені на основі візантійських прототипів, але мали свої особливості, що робили їх унікальними.

В цілому, дослідження давньоукраїнського іконопису у контексті сакральної архітектури та декору відображає важливий шлях розвитку мистецтва на цих теренах і відображає вплив різних культурних стилів та традицій на формування мистецької програми в давньому Київському князівстві.

Висновки.

У третьому розділі магістерської роботи, присвяченому "Еклезіальним скульптурним витворам мистецтва та архітектурному декору ранньохристиянських храмів Русі-України", було представлено важливий аналіз різноманітних мистецьких проявів та їхнього значення у сакральному контексті. Основні висновки цього розділу можна сформулювати наступним чином:

1. **Сакральна скульптура в мистецтві Київської Русі.** В розділі розглядається роль сакральної скульптури у створенні ранньохристиянських храмів на території Київської Русі. Аналізується варіація скульптурних витворів, їхнє значення у вираженні релігійних

ідеалів, а також їхні зв'язки зі східнохристиянською та візантійською мистецькою традицією.

2. **Монументальне малярство Київського християнства.** Розділ присвячений аналізу монументального малярства, яке використовувалося для декорації ранньохристиянських храмів на території Русі-України. Вивчаються різні стилі та техніки малюнка, їхні теми та символіка, а також взаємозв'язок із сакральним функціоналом церковної архітектури.
3. **Давній український іконопис у мистецькій програмі сакральної архітектури та декору.** Розділ розглядає іконопис як важливий елемент сакрального декору руських храмів. Досліджуються ікони різних періодів, їхні стилі та іконографічні особливості. Зазначається вплив візантійської мистецької спадщини та регіональні варіації у створенні ікон.

Загалом, розділ надає глибокий інсайт у взаємозв'язок релігійних, художніх і архітектурних аспектів формування ранньохристиянської сакральної мистецької програми на території Русі-України. Вивчення цих аспектів допомагає краще зрозуміти культурне і релігійне середовище та специфіку мистецьких виявів того часу.

ВИСНОВКИ

Магістерська робота присвячена дослідженню і популяризації церковного мистецтва в Україні в історичному та сучасному контексті. У магістерській роботі "Сакральне Мистецтво Княжої України X — XIII століть та його історична ретроспектива" були вирішені основні завдання дослідження, які було сформульовано на початку роботи. Нижче наведено висновки щодо кожного з цих завдань:

1. **Вивчення історичного контексту розвитку церковного мистецтва в Україні:** Дослідження історичного контексту розвитку церковного мистецтва дозволило з'ясувати етапи формування та еволюції сакрального мистецтва на теренах Княжої України протягом X – XIII століть. Аналіз історичних джерел, археологічних розкопок і художніх творів дав можливість поглибити наше розуміння цієї цінної частини національної культурної спадщини.
2. **Аналіз ефективності експозиційної та виставкової діяльності в популяризації церковного мистецтва:** Вивчення різних форм виставкової та експозиційної діяльності у сфері церковного мистецтва вказало на існуючі позитивні практики та проблеми у популяризації цієї сфери мистецтва. Ці аналізи можуть служити основою для подальших покращень в організації виставок та експозицій, спрямованих на просування церковного мистецтва серед громадськості.
3. **Визначення сучасних тенденцій у використанні сучасних медіа та технологій для популяризації церковного мистецтва:** Аналіз сучасних тенденцій у використанні медіа та технологій в контексті церковного мистецтва показав, що це має великий потенціал для залучення нових

аудиторій та збереження цінної спадщини. Інтерактивні додатки, віртуальні тури та інші інноваційні рішення стають важливою складовою популяризації церковного мистецтва.

- 4. Розробка практичних рекомендацій щодо збереження та популяризації церковного мистецтва в Україні:** Враховуючи результати дослідження, були розроблені практичні рекомендації щодо покращення організації виставок, використання медіа та технологій для популяризації, а також збереження та реставрації церковних мистецьких об'єктів.

У цілому, дана магістерська робота відкрила нові можливості для розвитку та популяризації церковного мистецтва в Україні, надала засоби для залучення ширшої аудиторії та збереження цінних творів мистецтва, що є важливою частиною національної культурної спадщини.

Висновки цієї магістерської роботи свідчать про важливість церковного мистецтва як культурного скарбу та його ролі у збереженні історичної спадщини України. Сучасні медіа та технології можуть відігравати важливу роль у популяризації цього мистецтва серед різних аудиторій. Робота вказує на необхідність співпраці різних сфер суспільства для досягнення цієї мети та збереження цінних мистецьких традицій для майбутніх поколінь.

В магістерській роботі було проведено комплексне дослідження сакральної архітектури, мистецтва та декору ранньохристиянських храмів на території Княжої України, охоплюючи різні аспекти історії та розвитку цих мистецтв.

Розділ 1 зосередився на аналізі архітектурних особливостей давніх поселень України, де були розміщені християнські святині, і розглянув роль еклезіальної дерев'яної архітектури та житлових споруд в контексті формування місцевого містобудування.

Розділ 2 присвячено мурованій сакральній архітектурі та культовим спорудам кінця X – першої половини XI століття. Робота звернулася до аналізу

релігійно-мистецьких зразків цього періоду та їх впливу на розвиток архітектурної майстерності.

Розділ 3 досліджує еклезіальну скульптурну спадщину, монументальне малярство та давній український іконопис у мистецькій програмі сакральної архітектури та декору. Розглянуті різноманітні варіації сакральної скульптури, яка прикрашала церковні будівлі, а також мистецькі досягнення у сфері монументального малярства та іконопису.

Загальні висновки цієї магістерської роботи підкреслюють важливість дослідження та збереження сакральної архітектури та мистецтва на території Княжої України як складової частини історичної та культурної спадщини. Дослідження розвитку цих мистецтв дозволило розкрити їхню роль у формуванні ідентичності та духовності нації. Робота також акцентує на значущості спільних зусиль суспільства, музейних установ, медіа та інших сфер для популяризації та збереження цієї цінної спадщини для майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрович В. Холмська ікона Богородиці. Львів, 2001. 512 с.
2. Александрович В. Чудотворна ікона Холмської Богородиці. Повернення з небуття. Луцьк, 2003. 225 с.
3. Александрович В. Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста. / *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. праць. Матеріали XIV Волинської наук. істор.-краєзн. конф., присвяченої 13-ій річниці Незалежності України та 680-ій річниці надання Володимирові-Волинському Магдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р.* Луцьк, 2004. С. 3-4.
4. Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела / *Український археологічний щорічник. Нова серія.* Київ, 2009. Вип. 13–14. С. 59–68.
5. Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 117-125.
6. Андрощук Ф. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999. 412 с.
7. Біскупський Р. Спроба характеристики своєрідних рис українського іконопису від XV до першої половини XVIII століття. *Церковний календар.* 2003. С. 94–110.

8. Богусевич В. Споруда XI ст. у дворі київського митрополита. *Археологія*. 1961. Т. 13. С. 105–113.
9. Богуславський С. Україно-руські пам'ятки XI-XVIII ст. про князів Бориса і Гліба. Київ, 1928. 422 с.
10. Боньковська С. Хрещаті храми України (Питання походження і розвитку) / *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. 2001. Т. CCXLI. С. 179–224.
11. Боровський Я., Калюк О. Дослідження київського дитинця / *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр.* Київ, 1993. С. 3–33.
12. Висоцький С. Віконна рама та шибки з Київської Софії. *Київська старовина*. Київ, 1972. С. 54–60.
13. Гупало К., Толочко П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень. / *Стародавній Київ*. Київ, 1975. С. 35–48.
14. Зоценко В., Тараненко С. Відкриття дерев'яного храму XII ст. на Київському Подолі / *Фортеця: Збірник заповідника "Тустань" на пошану Михайла Рожка*. Львів, 2009. С. 28.
15. Івакін Г. Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996–1999 рр. *ПУ*. 1999. № 1. С. 52–57.
16. Івакін Г. Храм-хрещальня Михайлівського Золотоверхого собору. Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернігів, 1997. С. 212–214.
17. Ісаєвич Я. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. *Київська Русь: культура традиції*. Київ, 1982. С. 125.
18. Квасюк А., Романюк О. Холмська чудотворна ікона Божої Матері. Повернення з небуття. Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть : науковий збірник. Луцьк, 2000. Вип. 7. С. 14–18.

- 19.Києво-Печерський патерик / Проф. Д. Абрамович. *Києво-Печерський патерик: [репринтне видання]*. Київ, 1991. 312 с.
- 20.Козловська В. Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. *Археологія*. 1947. Т. 1. С. 145-156.
- 21.Козюба В. “Місто Володимира” у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? / *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Коростень, 2008. Т. 1. С. 253-264.
- 22.Коренюк Ю., Кот С. Мозаїки та фрески Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Сучасний стан мистецької спадщини. *ПУ*. 007. Чис. 1. С.2-37.
- 23.Культова дерев'яна архітектура 1 ПВЛ. Мюнхен, 1997. Ч. I. 235 с.
- 24.Лосицький Ю. До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму. *Археологія*. 1990. № 2. С. 33–47.
- 25.Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича / ЗНТШ. 1998. Т. 235. С. 559–593.
- 26.Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. / *ВІУ*. 1999. Чис. 9. С. 5-15.
- 27.Могитич Р. Архітектура і містобудування доби середньовіччя (XIII – початку XVI ст.) / *Архітектура Львова. Час і стилі XIII–XXI ст.* Львів, 2008. С. 52-67.
- 28.Моргилевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Черніговію *Чернігів і північне Лівобережжя*. Київ, 1928. С. 197–204.
- 29.Нікітенко Н. Історична доля. Національний заповідник “Софія Київська”. Київ, 2004. 244 с.
- 30.Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Чернівці, 2001. 155 с.

31. Пуцко В. Український іконопис у візантійсько-слов'янському контексті / *Церковний календар*. 1994. С. 88–100.
32. Пуцко В. Ікона Богородиці Пирогощої: З історії вивчення. / *Історія релігій в Україні: Праці XIII Міжнародної наукової конференції (Львів, 20-22 травня 2003 року)*. Львів, 2003. Кн. 2. С. 582-586.
33. Пуцко В. Г. Візантійські шляхи давньоруського мистецтва. / *Археологія*. 1991. № 2. С. 26-41.
34. Січинський В. Ротонди на Україні. Київ, 1929. Т. 32. 134 с.
35. Сагайдак М. Давньокиївський Поділ. Київ, 1996. 144 с.
36. Сагайдак М. Нові відкриття на Подолі та деякі дискусійні питання історичної топографії середньовічного Києва. *Ант.* Київ, 2005. № 13–15. С. 6–25.
37. Сагайдак М. Храм, знайдений на київському Подолі / *Україна. Наука і культура*. Київ, 2004. Вип. 32. С. 194-205.
38. Сагайдак М., Тимощук В. Звіт Подільської експедиції ІА НАНУ про археологічні дослідження за адресою: Ярославський провулок, 4 в. 2002 р. / *ІА НАНУ*, С. 23-35.
39. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. Київ, 1976. 334 с.
40. Тимощук Б. Давньоруська Буковина. Київ, 1982. 215 с.
41. Толочко П., Гупало К., Харламов В. Розкопки Києвоподолу 1973 р. / *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ, 1976. С. 43-48.
42. Томенчук Б. Дерев'яна монументальна архітектура княжого Галича в новітніх археологічних дослідженнях / *Дньслова*. Київ, 2008. С. 183-195.

- 43.Томенчук Б. Олешківська ротонда: Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. Івано-Франківськ, 2005. С. 54–56.
- 44.Фурман Р. Фрагменти монументального живопису X століття з колекції Національного заповідника “Софія Київська” / *Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення*. Київ, 1996. С. 74, 142-145.
45. Холостенко М. Нові дослідження Іоанно-Предтечинської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ, 1976. С. 138, 139, 142–144.
- 46.Холостенко М. Успенський собор Печерського монастиря. *Стародавній Київ*. Київ, 1975. 315 с.
- 47.Цитович В. Реставрація: між парадигмою і теорією. *ПУ*. 2004. № 2. С. 52-53.
- 48.Абрамович Д. Життя святих мучеников Бориса и Глеба и службыим. *Памятники древнерусской литературы*. Пг, 1916. Вып. 2. С. 16-17.
- 49.Антонова В. И. К вопросу о первоначальной композиции иконы Владимирской Богоматери. *ВВ*. 1961. Т. 18. С. 198-205.
- 50.Асеев Ю. Новые данные о соборе Дмитриевского монастыря в Киеве. *СА*. 1961. № 3. С. 291–296.
- 51.Асеев Ю., Максимов П. Каменное зодчество конца X – первой половины XI в. / ВИА: В 12 т. Ленинград; Мосва, 1966. Т. 3. С. 528-529.
- 52.Бархин М. Город: структура и композиция. М., 1986. 215 с.
- 53.Бессарабова З. Остатки производственного сооружения древнеладожского времени / ННЗ. Новгород, 2001. Вып. 15. С. 214–229.
- 54.Богусевич В., Холостенко Н. Черниговские каменные дворцы XI–XII вв. *КСИАУ*.1952. Вып. 1. С. 32–43.

- 55.Боровский Я., Сагайдак М. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.* Киев, 1985. 517 с.
- 56.Брунов Н. К вопросу о самостоятельных чертах русской архитектуры X–XII вв. / *ВВ.* 1951. Т. 4. С. 44–67.
- 57.Брунов Н. К вопросу о некоторых связях русской архитектуры с зодчеством южных славян / *Архитектурное наследство.* Москва, 1952. С. 122–132.
- 58.Брунов Н. К вопросу о самостоятельных чертах русской архитектуры X–XII вв. *Вестник АН СССР.* 1944. № 6. С. 121–123.
- 59.Брунов Н. Киевская София – древнейший памятник русской архитектуры / *ВВ.* 1950. Т. 3. С. 154–200;
- 60.Булкин В., Зоценко В. Среднее Поднепровье и неманско-днепровский путь в IX–XI вв. / *Проблемы археологии Южной Руси.* Киев, 1990. С. 117–123.
- 61.Вагнер Г. К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. Юрьев-Польский. Москва, 1964. 455 с.
- 62.Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир, Боголюбово. Москва, 1969. 344 с.
- 63.Воронин Н. Зодчество Киевской Руси / ИРИ. Москва, 1953. Т. I. С. 118–126.
- 64.Воронин Н. К характеристике древнейшего зодчества восточных славян / *КСИИМК.* Москва, 1947. Вып. XVI. С. 98–101.
- 65.Воронин Н. У истоков русского национального зодчества (Из истории зодчества периода феодальной раздробленности XI–XV вв.) / *Ежегодник Института истории искусств.* Москва, 1952. С. 276–279.
- 66.Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова О. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд / *Церква*

- Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення*. Київ, 1996. С. 68-73, 132-141.
67. Гнездовский могильник. Москва, 1999. Ч. 1. С. 129-133.
68. Грабар А. “До-история” болгарской живописи (Археологическая гипотеза). / Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925. С. 555-573.
69. Гупало К. Деревянные постройки древнекиевского Подола / Древности Среднего Поднепровья. Київ, 1981. С. 85-94.
70. Гупало К. Подол в древнем Киеве. Київ, 1982. 322 с.
71. Гуревич Ф. Древний Новогрудок. Львов, 1981. 514 с.
72. Древнерусское искусство X – начала XV века *Государственная Третьяковская галерея: Каталог собрания*. Москва, 1995. Т. 1. С. 43–45.
73. Забелин И. Русское искусство. Черты самобытности в древнерусском зодчестве. Москва, 1900. 514 с.
74. Зоценко В. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX–X вв. / Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 1987. С. 87–93.
75. Зоценко В. Скандинавские старожитности и топография Киева “дружинного периода”. *Ruthenica*. Киев, 2003. Т. 2. С. 26–52.
76. Ивакин Г., Иоаннисян О. Десятинная церковь в Киеве: “старый взгляд” в новом освещении. *Archeologia Abrahamica*. Москва, 2009. С. 179–202.
77. Иоаннисян О. Деревянные храмы домонгольской Руси / *Средневековая Русь*. Москва, 1976. С. 4–46.
78. Иоаннисян О. К вопросу о происхождении черниговской плинфы конца XI–XII веков и равнослойной техники кладки на Руси /

- Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы.* Санкт-Петербург, 2003. С. 20–25.
79. Иоаннисян О. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века. *СА.* 1983. № 1. С. 237–239.
80. Ивакин Г. Раскопки Михайловского Златоверхого собора в Киеве. *Средневековая архитектура и монументальное искусство.* Санкт-Петербург, 1999. С. 38–42.
81. Ивакин Г. Исследование Михайловского Златоверхого монастыря. *Новгородские археологические чтения.* С. 271–280.
82. Каргер М. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. Во Владимире-Волынском. *Ученые записки Ленинградского университета.* 1958. № 252. С. 11–25.
83. Каргер М. Древний Киев. Москва - Ленинград, 1961. Т. II. 425 с.
84. Кирилович С. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. Киев, 1982. 544 с.
85. Комар А. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева. *Ruthenica.* Київ, 2005. Т. 4. С. 127–134.
86. Комеч А. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. Москва, 1987. 234 с.
87. Комеч А. Построение вертикальной композиции Софийского собора в Киеве. *СА.* 1968. № 3. С. 232–238.
88. Комеч А. Роль княжеского заказа в построении Софийского собора в Киеве. *Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси.* М., 1972. С. 50–64.

89. Корзухина Г. Новые данные о раскопках В. В. Хвойко / СА. Москва, 1956. Т. XXV. С. 322–329.
90. Крыжановский С. Киевские мозаики. *Записки Императорского Русского Археологического общества*. Санкт-Петербург, 1856. Т. VIII. С. 261–267.
91. Лазарев В. Н. История византийской живописи. Москва, 1986. 412 с.
92. Лидов А. М. О символическом замысле скульптурной декорации владимиро-суздальских храмов XII–XIII веков. *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век*. Санкт-Петербург, 1997. С. 172–184.
93. Логвин Г. О деревянном зодчестве домонгольской Руси / *Средневековая Русь*. Москва, 1976. С. 151–159.
94. Логвин Г., Миляева Л. Искусство Украины / *История искусства народов СССР*. Т. 4. С. 174–176.
95. Макаров Н. Север и Юг Древней Руси в X – первой половине XIII века: факторы консолидации и обособления / *Русь в IX–XIV веках: Взаимодействие Севера и Юга. Сб., посвящ. памяти Б. А. Рыбакова*. М., 2005. С. 6–21.
96. Макарова Т. Церковь Святой Богородицы в Тмутаракани. *Боспор Киммерийский. Понт и варварский мир в период античности и средневековья*. Керчь, 2002. С. 156–159.
97. Максимов П. Творческие методы древнерусских зодчих. Москва, 1975. 415 с.
98. Малевская М. В. Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XII в. *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век*. Санкт-Петербург, 1997. 413 с.

99. Малевская М., Иоаннисян О., Могытыч И., Бучко Р. Исследования памятников архитектуры во Львове и Львовской области / Археологические открытия 1977 г. Москва, 1978. С. 352-358.
100. Мачинский Д. Ладога – древнейшая столица Руси и ее “ворота в Европу” / Старая Ладога – древняя столица Руси. Каталог выставки. Санкт-Петербург, 2003. С. 29-43.
101. Миятев К. Архитектура эпохи Первого Болгарского царства / ВИА: В 12 т. Ленинград; Москва, 1966. Т. 3. С. 391–394.
102. Мовчан И. Культовые постройки. *Новое в археологии Киева*. Киев, 1981. С. 200-204.
103. Могытыч И. Крещатые церкви Гуцульщины / *Архитектурное наследство*. Москва, 1979. С. 97–107.
104. Нефедов В. Городища X в. и начало “окняжения” территории Смоленского Подвинья / ННЗ. Новгород, 1998. Вып. 12. С. 250–259.
105. Никитенко Н. Святая София Киевская. Киев, 2008. 453 с.
106. Носов В. Труды двенадцатого викингского конгресса / *Археологические вести*. 1995. № 4. С. 268-277.
107. Остерхаут Р. Византийские строители. Киев-Москва, 2005. 215 с.
108. Остроумислинский Е. Исследования о древней киевской церкви св. Ильи. Киев, 1830. 413 с.
109. Поздняков А. Динамическое равновесие в рельефообразовании. Москва, 1988. 214 с.
110. Полное собрание русских летописей. Москва, 1962. Т. 2. 755 с.

111. Попова О. С. Искусство раннего XIII века на Балканах и на Руси. / *Festschrift fr Fairy von Lilienfeld*. С. 338-354.
112. Поппэ А. О зарождении культа святых Бориса и Глеба и о посвященных им произведениях / *Russia Mediaevalis*. 1995. № 8. С. 28–68.
113. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Москва, 2005. 455 с.
114. Пуцко В. Г. Ярославская икона Спаса. / История и культура Ростовской земли. 2001. Ростов, 2002. С. 216-223.
115. Раппопорт П. Данилов / Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР (Москва). 1971. Вып. 125. С. 86-94.
116. Раппопорт П. Древнерусская архитектура. Москва, 1993. 415 с.
117. Раппопорт П. Зодчество Древней Руси. Ленинград, 1986. 355 с.
118. Раппопорт П. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры. *Византийский временник*. Москва, 1984. С. 185–191.
119. Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников / *Археология СССР*. САИ. Ленинград, 1982. Вып. 1–47. С. 6–116.
120. Раппопорт П. Строительные артели Древней Руси и их заказчики / *Советская археология*. 1985. № 4. С. 85-86.
121. Рябинин Е. Новые данные \ о “больших домах” Старой Ладogi / Старая Ладога и проблемы археологии Северной Руси. Санкт-Петербург, 2002. С. 15–29.
122. Сагайдак М. Гражданская архитектура домонгольского Киева. *Ант*. 2008. № 19–21. С. 23-37.

123. Сагайдак М. Великий город Ярослава. Киев, 1982. 215 с.
124. Свердлов М. Домонгольская Русь. Санкт-Петербург, 2003. 354 с.
125. Седов В. Становление первых городов в Северной Руси и варяги / *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей*. Санкт-Петербург, 1999. С. 208-229.
126. Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград, 1985. 344 с.
127. Тихомиров М. Древнерусские города. Москва, 1956. 155 с.
128. Тихомиров М. Список русских городов дальних и ближних / *Исторические записки*. Москва, 1952. Т. 40. С. 218-224.
129. Толочко П. Древний Киев. Киев, 1976. С. 46-47.
130. Толочко П. Древняя Русь. Киев, 1987. 188 с.
131. Томенчук Б. Исследование летописного Василева / *Археологические открытия 1977 г.* Москва, 1978. С. 413-423.
132. Успенский Л. А. Богословие иконы Православной Церкви. Париж, 1989. 218 с.
133. Харламов В. Опыт историко-архитектурных реконструкций жилой массовой застройки древнего Киева. Новое в археологии Киева. Киев, 1981. 217 с.
134. Хвойка В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. Киев, 1913. С. 73.
135. Холостенко Н. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове. *Памятники культуры. Исследования и реставрация*. Москва, 1961. Вып. 3. С. 51–67.

136. Чантурия Ю. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в. Минск, 2005. 344 с.
137. Шахматов А. История древнерусского летописания. Санкт-Петербург, 2001. 312 с.
138. Штендер Г. Архитектура Новгородской земли XI–XIII веков. Ленинград, 1984. 413 с.
139. Щапов Я. О функциях общины в Древней Руси / *Общество и государство феодальной России: Сб. статей, посвящ. 70-летию академика Л. В. Черепнина*. Москва, 1975. С. 20-31.
140. Щеглова О. Проблемы формирования славянской культуры VIII–X вв.: Реферат дис. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1987. С. 8.
141. Янин В. О начале Новгорода / *У истоков русской государственности*. Санкт-Петербург, 2007. С. 210-211.
142. Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze. Do piękna nadprzyrodzonego. *Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego*. Chełm, 2003. T. 1: Referaty. S. 57-58.
143. Archbishop Damianos. The Icon as a Ladder of Divine Ascent in Form and Color. *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*. New York, 2004. P. 34-38.
144. Biskupski R. Ikony ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku. Warszawa, 1991. S. 16-18.
145. Capizzi C. Pantokrator: Saggio d'esegesi letterario-iconografica. Roma, 1964. 144 p.

146. Demus O. The Church of San Marco in Venice. History, architecture, sculpture. Washington, 1960. 315 p.
147. Grzadziela R. Tworczość malarza ikon z Zohatyna. *Foliae historiae artium*. Kraków, 1974. 413 s.
148. Gurba J. Kamienna ikonka z wyobrażeniem Chrystusa z Czermina-Czerwienia. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 1980–1981. V. 35–36. P. 2. 115 s.
149. Jansson I. Gürtel und Gürtelzubehör orientalischen Typ / *Birka II*: 2. Stockholm, 1986. 215 s.
150. Kitzinger E. The Role of Miniature Painting in Mural Decoration / *Ibid*. 168 p.
151. Loerke W. C. The Monumental Miniature / The Place of Book Illumination in Byzantine Art. Princeton, 1975. 145 p.
152. Mable E. Die Anfänge Kiews (bis ca. 980) in archäologischer Sicht / *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. Forschungsberichte*. Stuttgart, 1987. Bd. 35. № 1. S. 100–101.
153. Maszczak M. Nieznana ikona z przedstawieniem “Deesis” w Muzeum ziemi Przemyskiej w Przemyślu / *Rocznik Przemyski*. Przemyśl, 1977. T. 17–18. S. 83–111.
154. Mole W. Deux problemes des relations entre la France et le Sud-Est europeen dans le France et le L’art preroman. *BHS*. 1958. XX–2. S. 138–144.
155. Poppe A. The Building of the Church of St. Sophia in Kiev. *Journal of Medieval History*. 1981. № 7. P. 15–66.
156. Rademacher F. Der thronende Christus der Chorschranken aus Gustorf. Eine ikonographische Untersuchung. Köln; Graz, 1964. 325 p.

157. Rozpedowski J. Ze studiów nad pałacami w Polsce. *BHS*. 1962. XXIV 3–4. S. 243–253
158. Rudnik S. Wyniki badań archeologicznych kościoła w Podgurzu, gmina Chełm. *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r.* Chełm, 1997. S. 42-53.
159. Sagaydak M. Building Archaeology of the Secular Architecture of the 10th–11th Cent. Kyivan Rus' Town / *Proceedings of Second International Congress on Construction History. Cambridge University*, 2006. Vol. 3. P. 2759–2776.
160. Sahaydak M. Medieval Kiev from the Podil District / *Ruthenica*. 2004. T. IV. P. 139-140.
161. Swiechowski Z. Wczesna architektura piastowska około roku 1000. Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia. Poznań, 1962. T. II. S. 250–254.
162. Sygowski P. Unickie cerkwie Lubomla w XVIII-wiecznych wizytacjach w Archiwum Państwowym w Lublinie. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник. Луцьк, 2001. Вип. 8: Матеріали VIII міжн. наук. конф., м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року.* С. 122-131.
163. Weitzmann K. Byzantine Miniature and Icon Painting in the Eleventh Century. / *Proceedings of the XIII-th International Congress of Byzantine Studies*. Oxford, 5-10 September, 1966. London, 1967. P. 207-224.
164. Zathey J. O kilku przypadkach zabytkach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej w Warszawie. *Studia z dziejów kultury polskiej*. Warszawa, 1949. S. 86-88.

ДОДАТКИ

Додаток А. 1.

Рис. 1. Карта зон європейської середньовічної урбанізації.

Рис. 2. Напрямки міжнародних торговельних шляхів.

Додаток А. 2.

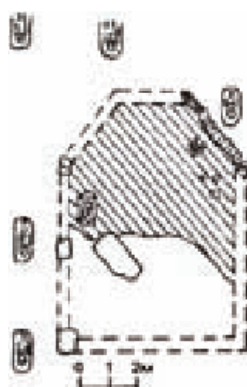

Рис. 3. План дерев'яного храму. XII–XIII ст., с. Мартинівка Чернівецько
обл. За Б. Тимошуком.

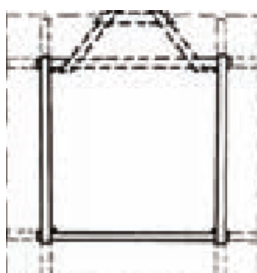

Рис. 4. План дерев'яного храму. XII–XIII ст.,
ур. Хом, Василів на Дністрі Чернівецької обл. За і. Могитичем

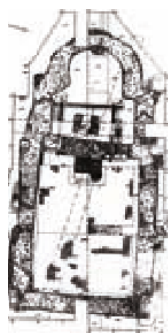

Рис. 5. Сумісний план дерев'яного й кам'яного
храмів. XII–XIII ст., церква Благовіщення, Давній Галич. За Ю. Лукомським

Додаток А. 3.

Рис. 6. Дерев'яний храм. XII–XIII ст., Звенигород Галицький. Реконструкція І. Могитича.

Рис. 7. Дерев'яний храм-ротонда. XII ст., с. Олешків Івано-Франківської обл. Реконструкція І. Могитича.

Додаток А. 4.

Рис. 8. Загальний вигляд церква Воскресіння.
XII–XIII ст., Давній Галич. Реконструкція Ю. Лукомського.

Рис. 9. Перші стаціонарні археологічні розкопки в котловані будівництва метро. 1972 р., Київ (Контрактова площа).

Додаток Б. 1.

Рис. 1. Десятинна церква (макет).

Додаток Б. 2.

Рис. 2. «Батисві ворота» (макет).

Додаток Б. 3.

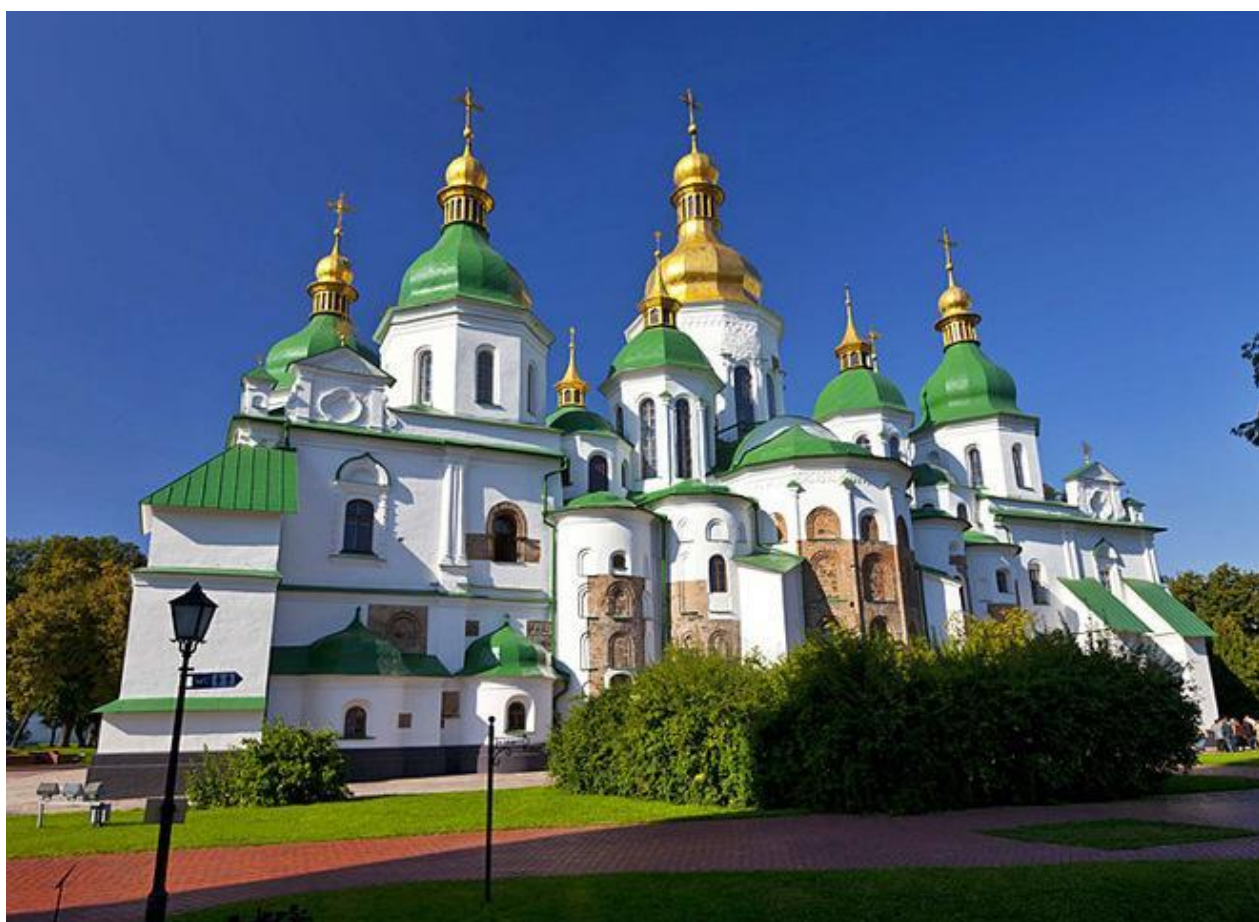

Рис. 3. Софійський собор. м. Київ.

Додаток Б. 4.

Рис. 4. Дмитріївський собор.

Додаток Б. 5.

Рис. 5. Михайлівський собор (Видубицький монастир).

Додаток Б. 6.

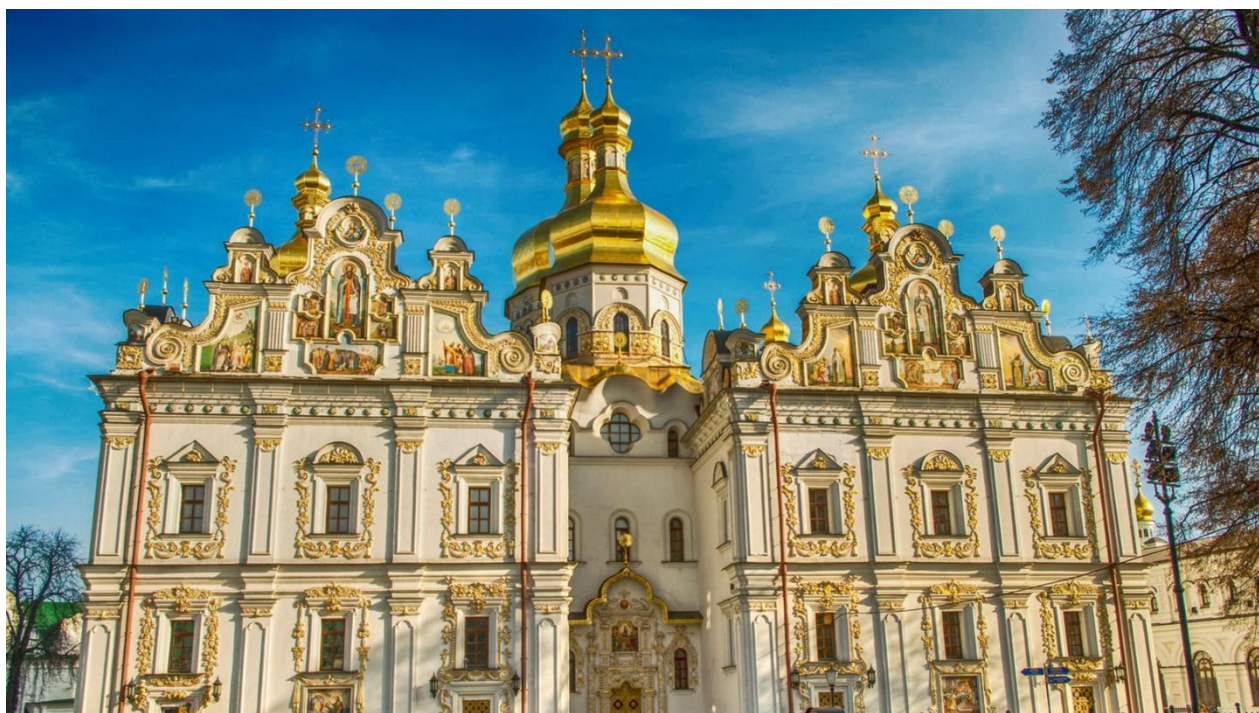

Рис. 6. Собор Успіння Пресвятої Богородиці. м. Київ.

Додаток В. 1.

Рис. 1. «Євхаристія». Мозаїка Святої Софії Київської.

Додаток В. 2.

Рис. 2. «Деїсус». Мозаїка Святої Софії Київської.

Додаток В. 3.

Рис. 3. Вишгородська ікона Пресвятої Богородиці. м. Київ.

Додаток В. 4.

Рис. 4. Церква Богородиці Пирогощі (сучасний вигляд інтер'єр храму).